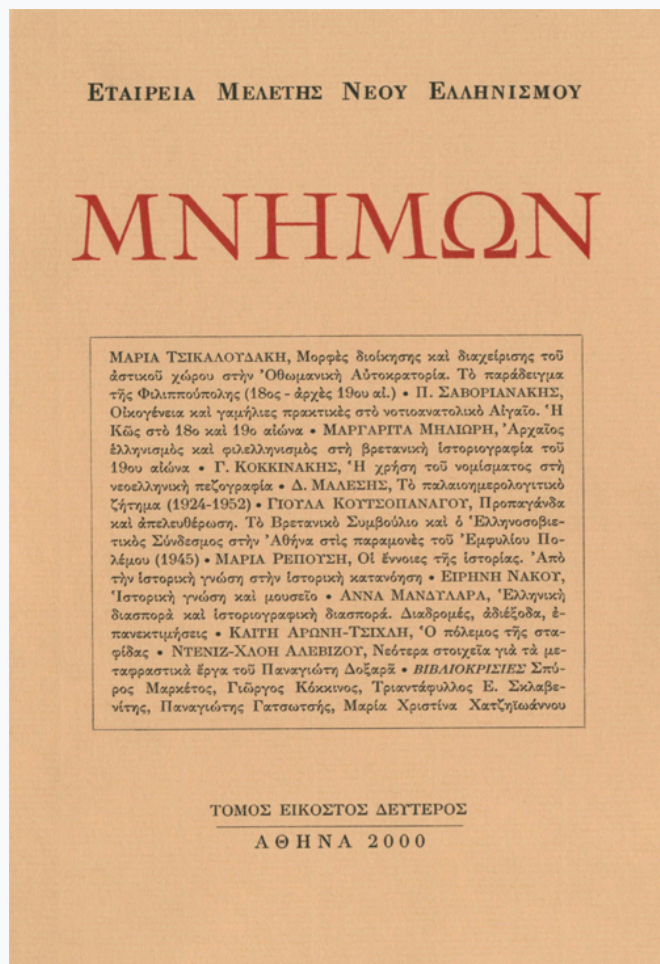

Μνήμων

Τόμ. 22 (2000)

Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ. ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΡΩΤΕΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.586](https://doi.org/10.12681/mnimon.586)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ Γ. (2000). Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ. ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΡΩΤΕΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ. *Μνήμων*, 22, 105–134. <https://doi.org/10.12681/mnimon.586>

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ

Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΡΩΤΕΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

1

Οι αντιλήψεις που σφυρηλατούνται για το μέσο συναλλαγής διαδίδονται από γενιά σε γενιά χωρίς να τις αγγίζει αισθητά ο χρόνος. Ακόμη και εκεί όπου οι κοινωνικές σχέσεις μεταλλάσσονται γοργά, όπου οι αγροτικές ή απλές εμπορευματικές δομές συναρθρώνονται γύρω από μια κυρίαρχη κεφαλαιοκρατική μορφή παραγωγής, και το χρήμα υπεισέρχεται σ' όλες τις βαθμίδες της κοινωνικής ζωής, η προσαρμογή των αντιλήψεων του παρελθόντος στις νέες πραγματικότητες γίνεται με μια βραδύτητα που ξενίζει τους ανυποψίαστους παρατηρητές¹. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και σήμερα που η χάρτινη δραχμή δεν αντιπροσωπεύει μια σχέση ισοδυναμίας με ένα ποσό χρυσού ή αργύρου, χρησιμοποιούμε συχνά τη λέξη «φράγκο» εναλλακτικά προς τη δραχμή. Όταν ασυναίσθητα αναφέρουμε «μου κόστισε τόσα φράγκα», δεν παραξενευόμαστε γι' αυτόν τον σολοικισμό, ούτε τον συνδέουμε με την συμμετοχή της Ελλάδας σε μια πολυεθνική νομισματική κοινότητα στην οποία κυριαρχούσε το γαλλικό νόμισμα (Λατινική Νομισματική Ένωση), διότι με τον ίδιο ακριβώς τρόπο εκφράζονταν οι γονείς και οι παππούδες μας². Η εξοικείωση με ένα τύπο νομί-

1. Έχει υποστηριχθεί ότι στα πρώτα στάδια ανάπτυξης του καπιταλισμού η ταχύτητα διάδοσης των οικονομικών αλλαγών υπερέβαινε κατά πολύ την ταχύτητα μεταβολής των «παραδεδεγμένων ιδεών που σχηματίζουν τις αντιλήψεις των ανθρώπων για την κοινωνική πραγματικότητα». Αντίθετα στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες του 20ού αιώνα η «οικονομική βάση» αδυνατεί να παρακολουθήσει τον κλονισμό των παραδοσιακών συμβάσεων και αντιλήψεων που επιτελείται στη σφαίρα της κουλτούρας. Daniel Bell, *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής Δύσης*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 27-28.

2. Δίπλα σ' αυτήν την εύλογη εξήγηση, αφήνω στην κρίση των αναγνωστών και μια άλλη λιγότερο πιθανή: Από τη στιγμή που ο όρος «Φράγκος» χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τον ξένο, τον εξ Ευρώπης ερχόμενο, και εφόσον μέσω του χρήματος γινόμαστε κάτοχοι των θαυμαστών εμπορευμάτων της Δύσης, φαίνεται περισσότερο κατανοητή η σύγχυση μεταξύ του νομίσματος που χρησιμοποιούμε για την απόκτηση ενός πολύτιμου εμπορεύματος, με το ίδιο το εμπόρευμα ως κάτι προερχόμενο από το εξωτερικό.

σματος που ταυτίζεται τελικά με το χρήμα φαίνεται και στην περίπτωση του τουρκικού παρά (para), του αργυρού νομίσματος, που κόπηκε στα μέσα του 17ου αιώνα για να αντικαταστήσει τα υποτιμημένα «άσπρα»³. Η λέξη «παράς» χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα στον ελληνικό χώρο, όπως και το «φράγκο», ως συνώνυμο του χρήματος.

Το χρήμα, το γενικό ισοδύναμο των ανταλλακτικών αξιών, το υπέρτατο αγαθό των εμπορευματικών κοινωνιών αφήνει τα ίχνη του παντού. Αυτά τα ίχνη θα επιχειρήσω να εντοπίσω στη συνέχεια, μέσα σε λογοτεχνικά κείμενα του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Στην επιλογή των κειμένων αυτών συνέτεινε τόσο ο πλούτος των νομισματικών τους αναφορών όσο και η χρονική τους σύμπτωση με σημεία τομής της νεοελληνικής νομισματικής ιστορίας. Όταν μάλιστα ο χρόνος δράσης των ηρώων τους ταυτίζεται σχεδόν με εκείνον της συγγραφής των κειμένων (όπως π.χ. στον *Εξόριστο του 1831* του Αλ. Σούτσου και στον *Ζωγράφο* του Γρηγόριου Παλαιολόγου), οι νομισματικές τους αναφορές αποκτούν μια σπάνια αμεσότητα και ζωντάνια. Η σπουδαιότητα αυτής της «συγχρονικής» διάστασης της λογοτεχνικής αφήγησης δεν αναιρεί την αξία και της αντίστροφης διαδικασίας: Διηγήματα όπως ο *Λουκής Λάρας* του Δ. Βικέλα, ή η *Λυγερή* του Ανδρέα Καρκαβίτσα, οι ήρωες των οποίων τοποθετούνται σε μια ικανή χρονική απόσταση από το συγγραφικό παρόν, είναι επίσης χρήσιμα διότι η ακρίβεια των νομισματικών τους αναφορών προδίδει το βάθος της ιστορικής ματιάς του συγγραφέα, ή στην αντίθετη περίπτωση το βαθμό προβολής νομισματικών προβλημάτων του σήμερα στο χθες.

Η αξιολογία των συμπερασμάτων που εξάγονται από τα νομισματικά ευρήματα των κειμένων ενισχύεται όταν αυτά καλύπτουν τόσο την εξεταζόμενη περίοδο στο χρονικό της βάθος, όσο και τον οικονομικό χώρο στο γεωγραφικό του εύρος. Έτσι, ο *Συμβολαιογράφος* του Αλ. Ρίζου Ραγκαβή (1882), η *Τιμή και το χρήμα* (1914) και η *Ζωή και ο θάνατος του Καραβέλλα* (1920) του Κ. Θεοτόκη μας επιτρέπουν μεταξύ άλλων να διεισδύσουμε στα νομισματικά ήθη των Επτανήσων όπου το δίστηλο και το «τάλιρο» κυριαρχούν στις συναλλαγές.

Από την άλλη μεριά τα δυο διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, *Η Σταχομαζώχτρα* και *Ο Αμερικάνος*, κατέχουν μια ιδιαίτερη θέση. Το νόμισμα σ' αυτά δεν είναι μόνο όργανο των συναλλαγών, αντικείμενο θησαυρισμού, ή μέτρο της αξίας, αλλά και εργαλείο ιδιοποίησης πλούτου μέσω της ανταλλαγής. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει τόσο την σπουδαιότητα των νομισματικών σχέσεων, όσο και την κοινωνική σημασία ενός, «σπάνιου», «άφθονου», «γνήσιου», «νοθευμένου», «υποτιμημένου» ή «απαγορευμένου» νομίσματος. Το πρα-

3. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένονν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι. Ε., Αθήνα 1996, σ. 104.

γματικό περιεχόμενο των επιθέτων αυτών, που συνοδεύουν μόνιμα τις νομισματικές αναφορές του τύπου και άλλων πηγών της εποχής, διαφεύγει συχνά από τον ιστορικό της περιόδου, που κατηγορείται ότι χρησιμοποιεί τον όρο αυτό («νόμισμα») ερήμην των πραγματικών υποκειμένων που δρουν στην παραγωγή και ανταλλαγή των εμπορευματικών αξιών. Το ενδιαφέρον εδώ δεν εστιάζεται μόνο στην εθνικότητα, στην μεταλλική περιεκτικότητα ή στην αξία του νομίσματος, αλλά και στο υλικό από το οποίο έχει κατασκευαστεί. Το σημείο αυτό είναι κρίσιμο διότι βοηθά στην αξιολόγηση των νομισματικών συστημάτων της εποχής που αναζητούσαν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα το μέταλλο εκείνο που θα εξασφάλιζε μια σταθερή και αξιόπιστη χρηματική κυκλοφορία, αναζήτηση που τελικά καταλήγει στην προτίμηση του χρυσού έναντι του αργύρου ως νομισματικού μετάλλου.

Τα νομισματικά προβλήματα του 19ου αιώνα εμφανίζονται στην *Παναγιά Γοργόνα* του Στράτη Μυριβήλη από μία σχετική απόσταση, από την απόσταση της δεκαετίας του 1920, όταν το χάρτινο χρήμα της αναγκαστικής κυκλοφορίας κυριαρχεί πλέον στις συναλλαγές. Ο κλασσικός κανόνας χρυσού που χαρακτηρίζει τις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές οικονομίες πριν το 1914 αποτελεί, παρ' όλες τις απόπειρες αναβίωσής του, παρελθόν. Έχει, ωστόσο, ενδιαφέρον ότι οι νομισματικές αναφορές της δεκαετίας του 1920 συνοδεύονται από τις μνήμες του οθωμανικού νομισματικού παρελθόντος που αναπολείται με συγκίνηση από τους Μικρασιάτες πρόσφυγες της Σκάλας.

Οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που διέπουν τους ήρωες των κειμένων δεν δίνονται πάντα με την ίδια δύναμη και ζωντάνια. Αυτό είναι ως ένα βαθμό φυσιολογικό καθώς τόσο οι στόχοι όσο και τα αναλυτικά εργαλεία των συγγραφέων διαφέρουν: Η σύγκριση του *Ζωγράφου* με την *Παναγιά Γοργόνα* είναι στο σημείο αυτό ενδεικτική. Η ύπαρξη τελικά διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης είναι χρήσιμη διότι μας βοηθά να εντοπίσουμε το βαθμό πρόσβασης διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων στον χώρο της κοινωνικής ανταλλαγής της ύλης, αλλά και το βαθμό στον οποίο το μέσο συναλλαγής διαπερνά κοινωνικές τάξεις και ομάδες.

Δύο εύλογες ενστάσεις θα μπορούσαν να εγερθούν από τη «νομισματική» αυτή προσέγγιση των λογοτεχνικών πηγών. Η πρώτη αφορά την επιχειρούμενη σύγκριση μεταξύ των μεταλλικών συμβόλων της αξίας και του ελληνικού χαρτονομίσματος (βλ. παρακάτω): Μια τέτοια σύγκριση ενδέχεται να θεωρηθεί επισφαλής από τη στιγμή που η κοινωνική αξιολόγηση των μεταλλικών νομισμάτων δεν συμπίπτει με την κοινωνική υποδοχή του χάρτινου χρήματος στη λογοτεχνία και στις καθημερινές σχέσεις των ανθρώπων του 19ου αιώνα, οι οποίοι δυσπιστούσαν προς ένα χάρτινο σύμβολο της αξίας ακόμη και όταν πίσω απ' αυτό κρυβόταν ένας αξιόπιστος μεταλλικός θησαυρός. Ωστόσο εκείνο που εντυπωσιάζει δεν είναι οι αρνητικές αναφορές των λογοτεχνικών κειμένων προς

το χάρτινο χρήμα, αλλά η απουσία τέτοιων αναφορών. Μια εξήγηση αυτής της απουσίας επιχειρείται στο τέλος του άρθρου ειδικά όσον αφορά το χαρτονόμισμα της Εθνικής. Μια συζήτηση, βέβαια, για το «κύρος» της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος τον 19ο αιώνα, συζήτηση πολύ χρήσιμη για τον οικονομικό ιστορικό της περιόδου, είναι πέρα από τους στόχους και το εύρος αυτής της μελέτης.

Η δεύτερη ένσταση αφορά την απόκλιση μεταξύ λογοτεχνικής αφήγησης και πραγματικότητας: Μπορούμε «να παίρνουμε τοις μετρητοίς» τις νομισματικές ή όποιες άλλες αναφορές συναντάμε σ' ένα κείμενο που δομείται γύρω από ένα μύθο; Μπορεί ένα λογοτεχνικό κείμενο να χρησιμοποιηθεί με τον ίδιο τρόπο με μια «κλασσική» ιστορική πηγή; Επιπλέον, υπάρχει μία πραγματικότητα η οποία γίνεται ορατή χωρίς τη μεσολάβηση υποκειμενικών κρίσεων και ερμηνειών; Αναφέρω αυτές τις ενστάσεις όχι ως εισαγωγή σε μια θεωρητική συζήτηση γύρω από το ζήτημα, αλλά για να καθυψάσω τον αναγνώστη, στο βαθμό βέβαια που μπορώ, για τη χρήση των λογοτεχνικών πηγών. Πρόθεσή μου δεν είναι η λογοτεχνική αποτίμηση των κειμένων αυτών ούτε περισσότερο η ένταξή τους σε μια «επιλεκτική παράδοση» μέσω της ανάδειξης «του δεσπότη κοινωνικού χαρακτήρα της περιόδου», ή των σημερινών αναγκών που καλούνται να ικανοποιήσουν⁴. Επιχειρώ απλά να συνδέσω τις νομισματικές αναφορές των κειμένων με τα νομισματικά προβλήματα της περιόδου, ελπίζοντας στον σχηματισμό μιας σφαιρικότερης εικόνας των συναλλακτικών εθίμων της νεοελληνικής κοινωνίας τον 19ο αιώνα. Η διασταύρωση των νομισματικών αναφορών με άλλες πηγές της εποχής⁵ και η εσωτερική λογική που διαπίστωσα στην περιγραφή των νομισματικών συμβόλων και σχέσεων, στερήσε την πεποίθησή μου για τη δυνατότητα μιας γόνιμης, ελπίζω, επεξεργασίας τους. Και φυσικά, κατέγραψα τυχόν ασυνέπειες ή αποσιωπήσεις επιχειρώντας αν όχι την ερμηνεία τους, τουλάχιστον την ένταξή τους σ' ένα πλαίσιο που θα τις έκανε περισσότερο κατανοητές. Μπορώ, λοιπόν, με μια στοιχειώδη ασφάλεια να ελπίζω ότι δεν άφησα τη λογοτεχνική αφήγηση να συσκοτίσει το υπόβαθρο των κειμένων γύρω από την κυκλοφορία των νομισμάτων. Περιπτώσεις άλλωστε που στον ανυποψίαστο αναγνώστη θα μπορούσαν να φανούν υπερβολικές, όπως λόγου χάρι οι περιπέτειες της γριάς Αχτίτσας (βλ. παρακάτω), αποτελούν στην πραγματικότητα κοινό τόπο για τον χώρο στον οποίο διαδραματίζονται.

4. Για μια γόνιμη συζήτηση αυτών των περίπλοκων προβλημάτων βλ. Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, Εισαγωγή-Μετάφραση Βενετία Αποστολίδου, Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 154-170.

5. Για να αποφύγω παρεξηγήσεις λόγω πιθανής ανεπάρκειας του λογοτεχνικού υλικού να στηρίξει τις υποθέσεις εργασίας του δεύτερου μέρους επισημαίνω ότι αυτές δεν βασίζονται μόνο στα υπό εξέταση κείμενα, αλλά και σ' ένα ευρύ θεματικό υλικό (τύπος, Πρακτικά της Βουλής, ελληνικά και ξένα αρχεία, κ.λ.π.). Βλ. Γιάννης Κοκκινάκης, *Νόμισμα και Πολιτική στην Ελλάδα, 1830-1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, passim.

2

Ο Πολυπαθής του Γρηγόριου Παλαιολόγου εξιστορεί τις περιπέτειες ενός Έλληνα της Κωνσταντινούπολης, του Ιωάννη Φαβίνη μέχρι το 65ο έτος της ηλικίας του, όταν εγκατεστημένος πλέον στο ελληνικό βασίλειο διάγει ειρηνικά τον υπόλοιπο βίο του. Κωνσταντινούπολη, Βλαχία, Ρωσία, Ιταλία, Αγγλία, Γαλλία και Ελλάδα είναι το θέατρο των περιπετειών του. Μέσα απ' αυτές περιγράφει ήθη και έθιμα λαών, στηλιτεύει ανθρώπινες αδυναμίες, προειδοποιεί για τους κινδύνους που δημιουργεί ο έρωτας, η ζήλια, ο φθόνος, η φιλαργυρία, η ματαιοδοξία και ο εγωισμός. Τα σαλόνια της υψηλής κοινωνίας και οι αυλές των ηγεμόνων και των συνταγματικών βασιλέων, αποτελούν την πρώτη ύλη από την οποία αντλεί τις ιστορίες του⁶. Βάνουσοι δάσκαλοι, διεφθαρμένοι δικηγόροι, κομπογιαννίτες γιατροί, ατάλαντοι συγγραφείς, ανίκανοι πολιτικοί, ανέντιμοι έμποροι παρελαύνουν μέσα από τις σελίδες του. Εάν ο διάχυτος διδακτισμός αποτελεί το σημαντικότερο, ίσως, μειονέκτημα των ιστοριών του Παλαιολόγου, εντούτοις η ζωντάνια της διήγησης, η ευστοχία των παρατηρήσεων και η αληθοφάνεια των ανθρώπινων τύπων δίνουν πρόσθετο ενδιαφέρον σ' αυτές.

Το χρέμα που συσσωρεύεται και καταναλώνεται εν ριπή οφθαλμού για να ικανοποιήσει την ανθρώπινη ματαιοδοξία και ζιπασιά, συναντάται σε κάθε ση-

6. Ο συγγραφέας κατατάσσει το μυθιστόρημα σε μια ξένη, κυρίως γαλλική παράδοση «romans», που δεν την έχει ακόμη οικειοποιηθεί η ελληνική λογοτεχνία. Γι' αυτό χαρακτηρίζει τον Πολυπαθή ως «πρώτο τοιούτου είδους βιβλίο εκδιδόμενο εις την γλώσσαν μας». Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής* [1839], Νεφέλη, Αθήνα 1989, σ. 9. Στον *Ζωγράφο* μάλιστα αναφέρει και το πρότυπό του: «...ο Παλαιολόγος συνέγραψε Ελληνικόν Ζιλβλάσιον, τον οποίον Πολυπαθή ωνόμασε». Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Ζωγράφος* [1842], Νεφέλη, Αθήνα 1989, σ. 227. Η πρώτη ελληνική έκδοση του πολυδιαβασμένου στον 18ο και 19ο αιώνα μυθιστορήματος του A. R. Lessage, *Histoire de Gil Blas de Santillane* [1715-1735], Παρίσι 1977, χρονολογείται στα 1836-37 (βλ. Βίκυ Πάτσιου, «Η μεταφραστική πεζογραφική παραγωγή της περιόδου 1830-1880», *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 182). Για το λογοτεχνικό κλίμα της δεκαετίας του 1830 βλ. την εισαγωγή του 'Αλκη Αγγέλου στην έκδοση του Πολυπαθή από τον «Ερμή» ('Αλκη Αγγέλου, «Το ρομάντσο του νεοελληνικού μυθιστορήματος», εισαγωγή στο Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, Ερμής, Αθήνα 1989, σ. 13-176). Για τις παρασχές του νεοελληνικού μυθιστορήματος βλ. Παντελής Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1995, σ. 14-15 και 59-62. Επίσης Νάσος Βαγενάς, *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για την νεοελληνική γραμματεία*, Στιγμή, Αθήνα 1994, σ. 187-198 («Οι αρχές της πεζογραφίας του ελληνικού κράτους»). Τέλος, Άννα Κατσιγιάννη, «Ένας άριστος αγώνας δρόμου. Εκδοτικές πληροφορίες για τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα», *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα...*, ό.π., σ. 31-41.

μείο του μυθιστορήματος. Όπως θα περιμέναμε από έναν κοσμοπολίτη ήρωα, ο Ι. Φαβίνης χρησιμοποιεί το χρήμα της εποχής, το χρυσό και το ασήμι στις διάφορες πολυεθνικές ονομασίες του (γρόσι, φλουρί, ρούβλι, φλορίνι, λίρα, φράγκο και δραχμή)⁷. Όσο ο Φαβίνης παραμένει στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το γρόσι⁸ και το φλουρί επικρατεί. Η εναλλακτική χρησιμοποίησή τους έχει ενδιαφέρον: Ο συγγραφέας στα παιδικά του χρόνια δεν διέθετε ούτε «γροσάκι». Ωστόσο, για να εντυπωσιάσει δύο εξαδέλφους του, δανείζεται «φλωρίον» με το οποίο τις κερνά σ' ένα ζαχαροπλαστείο. Μετά από μια σύντομη μαθητεία στη δικηγορία, αποκομίζει σε διάστημα τριών ετών 100.000 γρόσια. Σε γρόσια, εξάλλου, αποτιμούνται και οι δαπάνες στις οποίες υποβάλλεται χάριν της ωραίας Αναστασίας. Ωστόσο, όταν θέλησε να επιδείξει στη χαρτοπαικτική τράπεζα το «ανόητον μεγαλείον» του «έχυσε... βαλάντιον πλήρες φλωρίων». Η προίκα τέλος της Ρωξάνδρας, μοναχοκόρης Ρουμάνας αρχόντισσας και πιστής αρραβωνιστικής του, ανερχόταν στο σεβαστό ποσό των 10.000 φλωρίων⁹.

Η λέξη «φλουρί» για τους κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν συνώνυμη του χρυσού νομίσματος και μάλιστα εκείνου με την υψηλή μεταλλική περιεκτικότητα και τη σταθερότερη αξία. Γι' αυτό δεν αποτελούσε μόνο αντικείμενο θησαυρισμού, αλλά και σύμβολο πλούτου και δύναμης. Αυτό, άλλωστε, καταδεικνύει και η ετυμολογία του, που παραπέμπει στο πρώτο χρυσό νόμισμα που έκοψε η Φλωρεντία (το φλορίνι) στα 1252 και το οποίο, όπως και το δουκάτο της Βενετίας, στήριζε τη φήμη του στην αφθονία και στη σταθερότητα της αξίας του¹⁰. Το χρυσό μάλιστα φλουρί (ή φλωρίο) χωρίς άλλο προσδιορισμό, αποτελούσε εναλλακτική ονομασία της τουρκικής λίρας και μόνο όταν

7. Άφθονες πληροφορίες για τη νομισματική κυκλοφορία στον ελληνικό τουρκοκρατούμενο και βενετοκρατούμενο χώρο από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα στο Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα...*, ό.π., passim.

8. Το γρόσι, το αργυρό νόμισμα της αυτοκρατορίας, κόπηκε για πρώτη φορά στη δεκαετία του 1690 στο πλαίσιο μεταρρύθμισης του οθωμανικού νομίσματος μετά από μια μεγάλη περίοδο κυριαρχίας υποτιμημένων ευρωπαϊκών νομισμάτων στις οθωμανικές αγορές. Βλ. Sevet Pamuc, «In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth-Century Ottoman Empire», *The Journal of Economic History* (J.E.H.), τ. 57, τχ. 2 (Ιούνιος 1997), 345-366.

9. Ό.π., 51, 52, 54, 57, 91, 96.

10. Βλ. J. Day, «Introduction», στο *Etudes d'Histoire Monétaire*, Παρίσι 1984, σ. 19. Για την κυκλοφορία των φλωρινίων στην Κεντρική Ευρώπη το Μεσαίωνα βλ. Nicolas Morard, «Florins, doucat et marc d'argent a Fribourg et à Geneva au XVe siècle (1420-1489)», ό.π., σ. 295-234. Για τη νομισματική πολιτική της Φλωρεντίας την εποχή των σφοδρών κοινωνικοπολιτικών αναταραχών του 14ου αιώνα, βλ. Carlo M. Cipolla, *The Monetary Policy of Fourteenth-Century Florence*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες και Λονδίνο 1982, passim.

αναφερόταν δίπλα σ' αυτό κάποια άλλη εθνική ονομασία, δηλωτική της χώρας προέλευσής της, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι αφορούσε το συγκεκριμένο, ενετικό, ολλανδικό, αυστριακό ή βαυαρικό νόμισμα¹¹. Ο Παλαιολόγος καθορίζει μόνο μια φορά την εθνικότητα των «φλωρίων» που τόσο συχνά συναντώνται στο μυθιστόρημα: Κατά την εξαγορά μιας θέσης διευθυντή «πολυκτήμονος Μοναστηρίου», την οποία ο Φαβίνης, ως «Έρχων Καμαράσης» (γενικός φροντιστής) της Αυλής του Ηγεμόνα της Βλαχίας διαπραγματεύεται για λογαριασμό ενός Ηγουμένου, ο Ηγεμόνας απαιτεί «δύο χιλιάδας τουλάχιστον φλωρίων». Πραγματικά ο Ηγούμενος καταβάλλει «δισχίλια ολλανδικά» φλωρία, από τα οποία το 1/3 καρπώνεται ο Ηγεμόνας¹².

Μόλις ο Πολυπαθής μεταβαίνει από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Δ. Ευρώπη, το γρόσι και το φλουρί δίνουν τη θέση τους στο αυστριακό φλωρίνι, στην αγγλική λίρα («λίτρα») και στο γαλλικό φράγκο. Υπάρχουν ελάχιστα ενδείξεις χρησιμοποίησης άλλων νομισμάτων: ο Παλαιολόγος δεν ενδιαφέρεται, άλλωστε, για τις ασήμαντες συναλλαγές που αφορούν χάλκινα ή κερματικά νομίσματα. Ωστόσο, δύο αναφορές σε αργυρά νομίσματα, εκτός από το γρόσι, το ρούβλι και τη δραχμή, αποκαλύπτουν το κοινωνικό πλαίσιο το οποίο κατευθύνει τους ήρωες στις συναλλαγές τους. Στην πρώτη περίπτωση, με αφορμή την προαγωγή φίλου του στο αξίωμα του Επάρχου, αναφέρει με κυνικήτητα ότι από τη θέση αυτή «εγέμισε το κιβώτιόν του με χωρικά τάληρα, τα οποία, χωρίς την επιτηδειότητά του ήθελον μείνει θαμμένα πολύν καιρόν ακόμη εις τους κόλπους της γης, χωρίς ωφέλειαν δια την κοινωνίαν»¹³. Τα τάληρα, λοιπόν, το όνομα των οποίων δεν προσδιορίζεται, αποτελούσαν το «αργύριον» των χωρικών της Βλαχίας.

Στη δεύτερη, ωστόσο, περίπτωση ο Παλαιολόγος αναφέρει και το είδος του ταλέρου: Αναχωρώντας από την Μασσαλία και καθ' οδόν προς την Κωνσταντινούπολη, ο ήρωας πέφτει θύμα πειρατείας. Ένας Αγάς από το Τούνεζι τον αγοράζει έναντι 200 «ταλλήρων» ή 200 «διστήλων». Η εμφάνιση του δι-

11. Βλ. και Ευτυχία Δ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 88-94 και 125-126. Στο διήγημα του Χρήστου Χρηστοβασίλη *Κηδεία Τούρκου*, που διαδραματίζεται στην Ήπειρο στα 1869-70, ο ετοιμοθάνατος τούρκος «δεκατιστής» υπόσχεται «ένα φλωρί βενέτικο» στον παπά που θα τον «διάβαζε». Ο συγγραφέας για να κάνει αληθοφανέστερη τη διήγηση ή για να πληροφορήσει τους αναγνώστες για το ακριβές ποσό της προσφοράς του Τούρκου, προσθέτει: «Τα βενέτικα φλωρία περνούσαν ακόμα στις αγορές του τόπου ως τρίτο λίρας, δηλαδή τρία βενέτικα μία λίρα». Χρήστος Χρηστοβασίλης, *Διηγήματα από τα χρόνια της σκλαβιάς*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 51-52.

12. *Ό.π.*, σ. 84. Το ποσό αυτό αντιστοιχούσε με 26.000 χρυσές δραχμές του 1833 (1 ολλανδικό φλορίνι = 13,0025 δρ.). Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 2, Β.Δ. της 8/20 Φεβρουαρίου 1833.

13. Γρ. Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 89.

στήλου, του περίφημου «κολωνάτου», σε μια συναλλαγή που διεξάγεται μετά από μια πειρατεία δεν είναι ίσως άσχετη με το γεγονός ότι το αργυρό αυτό νόμισμα χρησιμοποιούνταν συχνά στις ναυτικές και εμπορικές συναλλαγές της Ανατολικής Μεσογείου το πρώτο μισό του 19ου αιώνα¹⁴. Η σημασία του διστήλου ως διεθνούς μέσου συναλλαγών φαίνεται, εξάλλου, και από την απόφαση των νομισματικών αρχών του ελληνικού βασιλείου να μεταρρυθμίσουν στα 1833 τον αργυρό φοίνικα καθιστώντας το νέο νόμισμα, τη δραχμή, ακριβές υποπολλαπλάσιο του διστήλου¹⁵.

Το πολυεθνικό υπόβαθρο, στο οποίο εκτυλίσσονται οι περιπέτειες του *Πολυπαθή*, δίνει τρία χρόνια αργότερα τη θέση του στο περιορισμένο, αλλά όχι λιγότερο ενδιαφέρον πλαίσιο του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου¹⁶. Η προσοχή του Παλαιολόγου στρέφεται ξανά στα ήθη των πλουσίων και ευγενών οικογενειών, στις φιλοδοξίες των ατάλαντων πολιτικών, στις μωρολογίες των σοφολογιώτατων, στις κενοδοξίες που συνοδεύουν τον πλούτο, την καταγωγή και τα αξιώματα¹⁷. Εάν, ωστόσο, ο *Πολυπαθής* (1839) πιστός στις συνήθειες και

14. Στη *Φόνισσα* του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, το κομπόδεμα της μητέρας της Χαδούλας, το οποίο φυλάσσόταν «...εις μίαν οπήν του κατωγείου, ανάμεσα εις τα πιθάρια τα μισογεμάτα και τα βαρέλια τ' αδειανά», αποτελούνταν από «εκατόν εβδομήντα τόσα αργυρά τάλληρα, άλλα κολωνάτα, άλλα ρηγίνες και άλλα τουρκικά...». Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Η φόνισσα* [1903], Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ. 27.

15. Πραγματικά με τη μεταρρύθμιση του 1833 η οθωνική δραχμή περιείχε ακριβώς το 1/6 του διστήλου έναντι του 93% του 1/6 με το οποίο ισοδυναμούσε ο φοίνικας. Ιωάννης Κοκκινάκης, *ό.π.*, σ. 71-72.

16. Έχει επισημανθεί ότι γύρω στο 1850 ο χώρος δράσης του ελληνικού μυθιστορήματος γίνεται «πιο συγκεκριμένος, περισσότερο ελλαδικός και ιστορικά βεβαρυμένος... Διαδραματίζεται δηλαδή ένα πέρασμα από τον περιπετειώδη χρονοτόπο της μυθιστορίας (στην οποία το στοιχείο της περιπλάνησης αποτελούσε κοινό τόπο, όπως στον *Εξόριστο* του 1831 [1835] του Αλ. Σούτσου, στον *Πολυπαθή* του Παλαιολόγου, στην *Ορφανή της Χίου* [1839] του Ιάκωβου Πιτσιπίου και στον *Φλώρο* [1847] του Καλογερόπουλου) στον αυτοβιογραφικό και ιστοριογραφικό χρονοτόπο του μυθιστορήματος», με τον *Ζωγράφο* να τοποθετείται στο «μεταίχμιο της μετάβασης...». Δημήτρης Τζιόβας, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα...*, *ό.π.*, σ. 18-20. Από την άλλη μεριά ο Τάκης Καγιαλής, αναφερόμενος στην ιδεολογική λειτουργία της ξενόθετης πεζογραφίας της περιόδου, τονίζει ότι στον *Πολυπαθή* του Παλαιολόγου «το ξένο χρησιμοποιείται ως μεταμφίσηση του ελληνικού», αποτελεί δηλαδή έναν «έμμεσο τρόπο για να διατυπωθεί αιχμηρή κριτική για τη σύγχρονη Ελλάδα και τους κατοίκους της». Τάκης Καγιαλής, «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία και ιστορία. Καλλιγιάς και Ραγκαβής». *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα...*, *ό.π.*, σ. 139-140.

17. Ο Παντελής Βουτουρής χαρακτηρίζει τον Παλαιολόγο «πρόδρομο της αστικής ηθογραφίας» και αντιπαραβάλλει τις ρομαντικές καταβολές του Λέανδρου του Παναγιώτη Σούτσου [1834], με τις ρεαλιστικές προθέσεις του συγγραφέα του *Ζωγράφου*. Παντελής Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην...*, *ό.π.*, σ. 92-105 και 115. Για τη διαμόρφωση της νεοελληνι-

το πνεύμα των καιρών, τελειώνει με ζητωκραυγές προς το έθνος και τον βασιλέα (ό.π., σ. 349), ο Ζωγράφος (1842) διηγείται λίγο πριν το τέλος την παράνομη κράτηση του νεαρού ήρωα του μυθιστορήματος Φιλάρετου εξαιτίας σατιρικού ποιήματος που θεωρήθηκε προσβλητικό για την κυβέρνηση, τον Βασιλέα και τους «Παυαρούς»¹⁸. Ο Ζωγράφος αντικατοπτρίζει, λοιπόν, με πιστότητα το πολιτικό-κοινωνικό κλίμα που θα οδηγήσει στην Επανάσταση της Τρίτης Σεπτεμβρίου και στην παραχώρηση του Συντάγματος. Η περιγραφή του αδιστακτου «Χαμαιλεωνίδα», του θείου του ήρωα, που χάρη στην καιροσκοπία και στη βασιλική εύνοια διορίζεται Σύμβουλος της Επικράτειας και Υπουργός είναι ενδεικτική των πολιτικών ηθών της προ του 1843 περιόδου¹⁹.

Είναι φυσικό στο πλαίσιο του ελληνικού βασιλείου η δραχμή να έχει αντικαταστήσει τα γρόσια, τα φιορίνια, τα φράγκα και τις λίρες του Πολυπαθή. Ωστόσο, η δραχμή λειτουργεί μόνο ως μέτρο της αξίας, ως λογιστική μονάδα. Σε δραχμές υπολογίζει ο Σωτήρης, ο γιος του υπουργού, τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων: «Από 150, 200 ή 300 δραχμάς, θέλεις και να μας περισσέουν;». Σε δραχμές προσδιορίζεται τόσο ο μηνιαίος μισθός του συντάκτη που αναλαμβάνει την έκδοση της υπουργικής εφημερίδας όσο και η απαραίτητη για την έκδοση εγγύηση. Επίσης σε δραχμές υπολογίζεται η αξία του περιδέραιου που χάρισε ο θείος Ιάκωβος στην Αικατερίνα, τη γυναίκα του Χαμελαιωνίδα («την εχάρισεν περιδέραιον πεντακοσίων δραχμών»), καθώς και η κληρονομιά που λαμβάνει ο Χαμαιλεωνίδης από τον θείο Ιάκωβο. Ωστόσο, ελάχιστες συναλλαγές πραγματοποιούνται με το εθνικό νόμισμα. Μόνο μια φορά έχουμε την εμφάνιση πραγματικών δραχμών: Στο «πεντάδραχμον» του Χαμαιλεωνίδα που αποποιείται ο Βασίλειος²⁰.

κής ιδεολογίας την περίοδο 1830-1880 βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985, σ. 325-404 («Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους»), και, σ' ένα διαφορετικό πλαίσιο, Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από την μοντέρνα στην μεταμοντέρνα εποχή κι από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 11-47 («Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία»).

18. Γρ. Παλαιολόγος, *Ο Ζωγράφος*, ό.π., σ. 303-304.

19. Ό.π., σ. 57-58 και 103-119. Οι απόψεις του συγγραφέα ανιχνεύονται στις συμβουλές του συνετού Βασιλείου, πατέρα του Φιλάρετου, προς τους συγχωριανούς του: «Εάν τουλάχιστον είχαμε Κοινοβούλιον, όπου οι αντιπρόσωποι του έθνους να εκφράζουν ελευθέρως τη γνώμη των, να κανονίζουν τα έξοδα του Κράτους και του στέμματος, να προσδιορίζουν τους φόρους, να τροπολογούν τους αντιφατικούς και καταπιεστικούς νόμους, να θέτουν χαλινών εις την αυθαιρεσίαν, και όρους εις την εκπόλησιν της εθνικότησας... τότε και αυτοί ήθελον φωτισθή, ενδύσει εις τα δίκαια, και το έθνος προοδεύσει». Ό.π., σ. 21.

20. Ό.π., σ. 106, 108, 114, 144, 204, 327. Την ίδια αίσθηση αποκομίζει κανείς, όχι πλέον για τις δραχμές της Αντιβασιλείας, αλλά για τους φοίνικες του Καποδίστρια, διαβάζοντας τον *Εξόριστο του 1831* του Αλέξανδρου Σούτσου. Εάν εξαιρέσουμε μικροσυναλλα-

Όταν οι ήρωες του *Πολυπαθή* χρησιμοποιούν χρυσά νομίσματα, τότε η δραχμή αντικαθίσταται από το «φλωρίον»: Αναφερόμενος στη δυσκολία εξεύρεσης γαμβρών για τις δύο μεγαλύτερες κόρες του Χαμαιλεωνίδα, ο συγγραφέας τονίζει ότι «...καλοί γαμβροί της Ελλάδος, χωρίς χρήματα, και μάλιστα φλωρία κατά την τελευταίαν διατίμησιν, ούτε την Ελένην ούτε την Σησάναν νυμφεύονται». Η Σεβαστή, η μεγάλη κόρη του Χαμαιλεωνίδα, ομολογεί με θλίψη ότι γαμβροί που γνωρίζουν γράμματα και κατέχουν δημόσιες θέσεις μπορούν να αποκτήσουν όχι μόνο «νέας ως το κύο νερόν, αλλά και χιλιάδας ταλήρων και φλωρίων»²¹. Σε δύο περιπτώσεις μάλιστα ο Παλαιολόγος μας αποκαλύπτει και την εθνικότητα των χρυσών νομισμάτων. Στην πρώτη ένας αρχιερέας ομολογεί, οικτρίζοντας τη φιλαργυρία του κλήρου, ότι «...ημείς θησαυρίζομεν και τα Καισαρικά και Ολλανδικά φλωρία με περισσοτέραν απληστίαν από τους λαϊκούς». Στη δεύτερη, εξιστορώντας τις δραστηριότητες του Παντοφάγου, του ιδιότυπου αυτού «Βολτέρου» του μυθιστορήματος, αποκαλύπτει ότι «είχε διορισθή Τελώνης καθ' ον καιρόν, οι μεν Έπαρχοι μετέβαλον εις αργύριον τας από τας επαρχίας στελλομένας δια τον στρατόν ζωοτροφάς, οι δε Υπουργοί μετεποίουν εις φλωρία τουρκικά τας από την Αγγλίαν στελλομένας λίτρας»²².

Το αργυρό νόμισμα που κυριαρχεί στον Ζωγράφο δεν είναι επίσης η δραχμή, αλλά το «τάλληρο». Ο φιλάργυρος Δημοκίδης, ο ένας εκ των δύο γαμβρών που ερίζουν για την προίκα των δύο θυγατέρων του Χαμαιλεωνίδα, είχε βρεθεί «...πολλάκις... εις την στιγμήν ν' αρραβωνιασθή, και ένεκα 50 ή 100 ταλλήρων άφινε την νύμφην, ή απεπέμπετο από τους γονείς της»²³. Όταν οι γαμβροί επιχειρούν να συμβιβάσουν τα αντιτιθέμενα συμφέροντα μας γνωστοποιούν και το είδος των ταλίων που εποφθαλμιούν: «...όθεν ας αφήσωμεν τα πολιτικά, δια να ιδώμεν πώς θα μοιράσωμεν αυτά τα αμερικάνικα τάλληρα»²⁴. Ο αναγνώστης της εποχής αισθάνεται οικείος μ' αυτές τις αναφορές, εάν λάβουμε υπόψη ότι λόγω της έλλειψης αργυρών δραχμών είχε θεσπιστεί στα 1835 η ελεύθερη κυκλοφορία των αμερικανικών ταλίων (πρόκειται για τάλιρα του Με-

γές που πραγματοποιούνται σε φοίνικες (σ. 60-61), όταν πρόκειται για μεγάλα ποσά, ο φοίνικας χρησιμεύει ως μέτρο της αξίας, ενώ στη θέση του χρησιμοποιούνται άλλα νομίσματα. Έτσι ένας πληρεξούσιος από το Άργος, απευθυνόμενος προς την οικονομική επιτροπή αναφέρει: «Είναι αληθές ότι κατά διαταγήν της Αυτού Εξοχότητος μοί εμετρήθησαν δισχίλιοι φοίνικες εις χρυσά λουδοβίκεια...». Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο Εξόριστος του 1831* [1835], Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 77.

21. Γρηγόριος Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 71, 90.

22. *Ό.π.*, σ. 130 και 178.

23. Για τη σημασία της «προίκας» ως μορφής αποθησαύρισης μεταλλικού βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 36-37.

24. Γρηγόριος Παλαιολόγος, *ό.π.*, σ. 112, 210, 222, 227, 235.

ξικού, του Περού, της Βολιβίας, της Χιλής και της Βραζιλίας), ενώ στα 1840 επιτράπηκε και η αποδοχή τους από τα δημόσια ταμεία²⁵.

3

Όπως οι ήρωες του Πολυπαθή και του Ζωγράφου δρουν στο πολυεθνικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Δ. Ευρώπης και του ανεξάρτητου βασιλείου, έτσι και οι περιπέτειες του Λουκή Λάρα μας μεταφέρουν από τη Σμύρνη στη Χίο, τη Μύκονο, τις Σπέτσες, την Τήνο και τη Σύρο, όπου ο ομώνυμος ήρωας ορθοποδεί ακολουθώντας το επάγγελμα του εμπόρου. Ωστόσο, από τις πρώτες σελίδες του Λουκή Λάρα είναι αισθητή η διαφορά από τα μυθιστορήματα του Παλαιολόγου. Ο διδακτικός τόνος του τελευταίου έχει αντικατασταθεί από τη θερμή εξομολόγηση του Χιώτη εμπόρου, οι περιπέτειες του οποίου ξυπνούν στους αναγνώστες μια αβίαστη νοσταλγία για τα δύσκολα χρόνια της Επανάστασης πέρα από ρητορείες και ανέξοδους ηρωισμούς²⁶.

Σ' όλο το διήγημα συναντάμε μόνο μια αναφορά σε χρυσό νόμισμα: Ο ήρωας φτάνοντας μετά από αναρίθμητες ταλαιπωρίες στη Μύκονο είχε πλέον δαπανήσει, «και το τελευταίον φλωρίον» του. Όλες οι άλλες συναλλαγές που έχουν σχέση με τα έσοδα που αποκομίζει από το εμπόριο διεξάγονται σε γρόσια²⁷. Πουθενά δεν γίνεται λόγος για τάλιρα, φράγκα ή για άλλα, πέρα από γρόσια, αργυρά κερματικά νομίσματα (π.χ. σφάντζικες). Εντούτοις περιγράφεται μια συχνή πρακτική της περιόδου, δηλαδή ο αποθησαυρισμός, όχι με τη μορφή νομισμάτων, αλλά πολύτιμων σκευών: Ο Λουκής επιστρέφει στην κατεστραμμένη Χίο για να ξεθάψει τα χοντροκομμένα αργυρά και χρυσά σκεύη,

25. Βλ. Ιωάννης Κοκκινάκης, *ό.π.*, σ. 74-75. Τα νομίσματα αυτά ήταν επίσης ευρέως διαδεδομένα και στις Η.Π.Α., όπου κυκλοφορούν μέχρι την κοπή των νέων αμερικανικών κερματικών νομισμάτων στη δεκαετία του 1850. Βλ. Arthur J. Rolnick and Warren E. Weber, «Gresham Law or Gresham Fallacy?», *Journal of Political Economy*, τ. 94, τχ. 1 (Φεβρουάριος 1986), 187. Επίσης David A. Martin, «The Changing Role of Foreign Money in the United States, 1782-1857», *J.E.H.*, τ. 37, τχ. 4 (Δεκέμβριος 1977), 1009-1027.

26. Mario Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 51-53. Για την εκδοτική επιτυχία του Λουκή Λάρα και την επίδραση που άσκησε στους λογοτέχνες της εποχής βλ. Αίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1980, σ. 201. Επίσης το δοκίμιο του Παναγιώτη Μουλλά, «Το νεοελληνικό διήγημα και ο Γ. Μ. Βιζυηνός», που συνοδεύει την έκδοση των διηγημάτων του Βιζυηνού από την «Εστία». Γεωργίου Μ. Βιζυηνού, *Νεοελληνικά Διηγήματα* (επιμ. Π. Μουλλά), Εστία, Αθήνα 1996, σελ. ν', νά', νβ' και πβ'.

27. Δημήτριος Βικέλας, *Λουκής Λάρας* [1879], Οδυσσέας, Αθήνα 1988, σ. 87.

κληρονομιά της οικογένειας, που εσχματίζουν «...αποταμίευμα αληθές και καταφύγιον εύχρηστον εν ώρα ανάγκης»²⁸.

Δύο περίπου δεκαετίες πριν την εμφάνιση του *Λουκή Λάρα*, ο Παύλος Καλλιγας είχε ήδη δημοσιεύσει, σε μια γλώσσα που προσέγγιζε περισσότερο αυτήν του Παλαιολόγου παρά εκείνη του Βικέλα, τον *Θάνο Βλέκα* (1855). Όπως στον *Ζωγράφο* καταγράφεται η πολιτικο-κοινωνική ζωή των πρώτων μεταπελευθερωτικών χρόνων, έτσι και στον *Θάνο Βλέκα* περιγράφονται οι αναχρονιστικές δομές της υπαίθρου, όπου η οικονομική καθυστέρηση συμβαδίζει με την πολιτική ακηδία και την κοινωνική αδικία. Και κατά τον ίδιο τρόπο που ο Παλαιολόγος προαναγγέλλει τα δραματικά γεγονότα του 1843, ο Καλλιγας μας προειδοποιεί για τα αδιέξοδα που θα οδηγήσουν στην έξωση του Όθωνα και στην ψήφιση του νέου συντάγματος²⁹.

Οι αναφορές στα κυκλοφοριακά μέσα της εποχής είναι σπάνιες στο μυθιστόρημα παρότι ο συγγραφέας του θα πρωταγωνιστήσει δύο δεκαετίες αργότερα στις διαμάχες γύρω από την υιοθέτηση της νέας νομισματικής μονάδας. Πραγματικά ο νομομαθής, καθηγητής πανεπιστημίου, τραπεζίτης και πολιτικός, Π. Καλλιγας είναι εκείνος που ως υπουργός οικονομικών υπερασπίζεται δύο σημαντικά οικονομικά νομοθετήματα στη διάρκεια της πρώτης μεγάλης τρικουπικής πρωθυπουργίας (1882-1885): την εισαγωγή της νέας νομισματικής μονάδας και την κατάργηση της ελεύθερης αποδοχής των χάλκινων νομι-

28. *Ο.π.*, σ. 154.

29. Ο Mario Vitti βεβαιώνει ότι «...ο Παύλος Καλλιγας με τον *Θάνο Βλέκα* κοιτάζε αδιάτακτα και δίχως υπεκφυγές την κοινωνική πραγματικότητα της Οθωμικής βασιλείας, ενώ τα ίδια ακριβώς χρόνια ένας άλλος συγγραφέας, εξίσου προικισμένος, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, απόφυγε συστηματικά να εισαγάγει στα μυθιστορήματά του την ανησυχητική κοινωνική κατάσταση και προτίμησε ή να προσφύγει σε φανταστικές περιπέτειες, ή και να καλύψει την κοινωνική αυτήν κατάσταση με όνειρα προερχόμενα από τις φιλοδοξίες της Μεγάλης Ιδέας...» (Mario Vitti, *ό.π.*, σ. 12-13 και το σχετικό κεφάλαιο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Αντιμετώπιση και παράκαμψη της πραγματικότητας, Καλλιγας και Ραγκαβής», σ. 15-36). Η θεώρηση του *Θάνου Βλέκα* ως του πρώτου κοινωνικού μυθιστορήματος της νεοελληνικής πεζογραφίας προϋποθέτει την αποσιώπηση μιας ευρείας πεζογραφικής παραγωγής της πρώτης μετεπαναστατικής περιόδου με αξιοσημείωτο κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα από την οποία επίσης δεν λείπουν οι ρεαλιστικές διαθέσεις, Νάσος Βαγενάς, *ό.π.*, σ. 188-192 και Π. Βουτουρής, *ό.π.*, σ. 136-173. Επιπλέον, ο Τάκης Καγιαλής, συγκρίνοντας τον *Θάνο Βλέκα* με τον *Αυθέντη του Μορέως* (1850) του Ραγκαβή υποστηρίζει πειστικά ότι «...από ιδεολογική άποψη, πρόκειται για κείμενα ομόλογα, συναφή και συμπληρωματικά». Παράλληλα τονίζει ότι το κείμενο του Ραγκαβή αξιοποιεί τον ιστορικό μύθο μιλώντας «...με όρους διδακτικής αλληγορίας στο παρόν», και χαρακτηρίζει τον *Θάνο Βλέκα* «περισσότερο πολιτικό, παρά κοινωνικό μυθιστόρημα», σκοπός του οποίου δεν ήταν «να ενημερώσει, να ασκήσει κοινωνική κριτική ή να καταγγείλει, αλλά να υποδείξει λύσεις». Τάκης Καγιαλής, *ό.π.*, σ. 119-129.

σμάτων από τα ταμεία των νέων επαρχιών (1882-83). Φαίνεται λοιπόν ότι ο γνώστης των νομισματικών σχέσεων της ελληνικής επαρχίας δεν ενδιαφέρθηκε να εισαγάγει και αυτήν την παράμετρο στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα.

Σ' αυτές, λοιπόν, τις λίγες αναφορές το φλωρίο αποτελεί το κυρίαρχο νόμισμα. Ο Τάσος, ο φιλόδοξος αδελφός του Θάνου, που μετέρχεται εναλλακτικά το επάγγελμα του ληστή και του αξιωματικού (οι δυσλειτουργίες της ελληνικής δικαιοσύνης και η ανοιχτή πληγή της ληστείας αποτελούν από τα πιο προσφιλή θέματα του μυθιστορήματος) αποκομίζει πολλά «φλωρία» μετά από νυχτερινή επιδρομή στον πύργο ενός Θεσσαλού μπέη. Λίγο πριν είχε ζητήσει και είχε λάβει 1.000 φλωρία για να επιστρέψει σώα τη γυναίκα των δύο αρρένων παιδιών ενός άλλου Τούρκου μπέη³⁰.

Όταν οι ήρωες του Καλλιγά υπολογίζουν την αξία των εισοδημάτων τους χρησιμοποιούν το γρόσι ή τη δραχμή. Έτσι ο ονειροπόλος Ιαπετός θεωρούσε τα πλούτη του κτηματία Ανυφαντή ως εφελτήριο για την εξασφάλιση θέσης «άμισθου» πρέσβη στο Παρίσι ή στο Λονδίνο που θα του απέφερε ετησίως 100.000 γρόσια. Ο τυπογράφος ζητά 2.000 δραχμές από τον αρχαιολάτρη δημοδιδάσκαλο Ηφαιστίδη για την έκδοση της «γραμματικής» του, ενώ ο μισθός του Βαυαρού μηχανικού που ανέλαβε την επισκευή της «βορβοροφάγου» ανερχόταν σε 600 δραχμές το μήνα³¹.

Στον Θάνο Βλέκα, τέλος, εμφανίζεται ξανά η συνήθεια των κατοίκων της υπαίθρου να κρύβουν στη γη τις οικονομίες τους: Οι ταλαίπωροι κάτοικοι στις Τρίβες της Ηλείας, όπου ο Τάσος αποκτά μεγάλες εκτάσεις εθνικής γης —οι μηχανορραφίες με τις οποίες το κατορθώνει ανήκουν στις συναρπαστικότερες στιγμές του μυθιστορήματος— συνήθιζαν επί οθωμανικής εξουσίας να «κατωρύτουν» τις λιγιστές αποταμιεύσεις τους, ενώ οι κοπέλες κρεμούσαν ως περιδέρια αργυρά νομίσματα, τα οποία αποτελούσαν και την προίκα τους³². Τέτοιου είδους αναφορές είναι συχνές σε κείμενα της περιόδου. Η «κυριακάτικη» φορεσιά μιας ξενοδόχου στον *Εξόριστο του 1831* του Αλέξανδρου Σούτσου περιγράφεται ως εξής: «Κρίκοι αργυροί και χάλκινοι εφόρτωναν τα δάκτυλά της όλα. Εν περιδέριον, ή μάλλον ειπείν μεγάλος ορμαθός από κωνσταντινάτα και διάφορα τουρκικά νομίσματα, δεν εσκέπαζεν αρκετά τον κατάξηρον λαιμόν της...»³³. Την ίδια εικόνα καταγράφει αργότερα και ο Ανδρέας Καρκαβίτσας παρατηρώντας τις γυναίκες στο Νυχτερέμι της Θεσσαλίας που «...μπαινόβγαιναν με τον κεφαλόδεσμο... τυλιγμένον, με την φτωχικήν αλατζένια φορεσιά και τη μάλλινη φουστανοποδιά τους, ξυπόλητες, ξεβραχιονισμένες και ξετραχηλι-

30. Παύλος Καλλιγάς, *Θάνος Βλέκας* [1855], Νεφέλη, Αθήνα 1987, σ. 47-50, 73-74.

31. *Ό.π.*, σ. 133, 144, 148.

32. *Ό.π.*, σ. 178.

33. Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο Εξόριστος του 1831*, ό.π., σ. 57.

σμένες με το στήθος βαρυφορτωμένο από χρωματιστές χάντρες και αργυρά νομίσματα».

4

Η *Λυγερή* του Ανδρέα Καρκαβίτσα (1890) εκτυλίσσεται σ' ένα χωριό ή χωμόπολη της Ηλείας, στα τέλη της δεκαετίας του 1830 ή στις αρχές της επόμενης δεκαετίας³⁴. Η Ανθή, η *Λυγερή* του διηγήματος, είναι κόρη ενός γηραιού εμπόρου, του Παναγιώτη Στριμμένου. Ο υπηρέτης του Νικολός Πικόπουλος, ο οποίος «...ανεκάλυπτε θελκτικάς μέχρις ιδανικής τρυφερότητος απολαύσεις εις το ψάσιμον των γλοιωδών και μουχλιασμένων χαλκονομισμάτων», είχε αναδείξει το μαγαζί του Στριμμένου στο καλύτερο του χωριού. Πριν την καταλυτική εμφάνιση του Νικολού, η πελατεία του γηραιού εμπόρου «...συνέκειτο από μικρά παιδιά, τα οποία τον ηπάτων πολλάκις διά κιβδήλων νομισμάτων». Τότε ο πατέρας της Ανθής θεωρούσε τον εαυτό του «...πολύ ευτυχή, αν εκέρδαινε μία σβάντζικα την ημέραν»³⁵!

Στην Ηλεία του Καρκαβίτσα, η δραχμή χρησιμοποιείται ως μέτρο της αξίας κατά τη σύναψη συμβολαίων ή άλλων επίσημων πράξεων. Η ιστορία του «πιτουρίου» που απέκτησε το κατάστημα Στριμμένου - Πικόπουλου μετά από την αδυναμία ενός χωρικού να ξεπληρώσει το χρέος του είναι διδακτική. Το πιτούρι αγοράζεται και πάλι με πίστωση από έναν καρρολόγο, τον Στάμο, ο οποίος για να το εξοφλήσει αναλαμβάνει τη μεταφορά των προμηθειών του καταστήματος από την Πάτρα. Ωστόσο, το χρέος έμενε ανεξόφλητο και ο Νικολός καλεί μια μέρα τον Στάμο για να «ξεκαθαρίσουν τους λογαριασμούς των». «Οι τόκοι», όμως, «είχον παχύνει αρκετά το κεφάλαιον και η εργασία του καρρολόγου εξηφανίζετο εν αυτώ, όπως το νερόν εις τον πίθον των Δαναΐδων». Μετά την άρνηση του Στάμου να πληρώσει, ο Νικολός «...παρέταξε τας προσθαφερέσεις του ενώπιον του ειρηνοδίκου» και κατάφερε να βγάλει αρκετόν κέρδος από τη δημοπρασία του κάρου και του αλόγου³⁶.

Η αρχική συμφωνία μεταξύ του εμπόρου και του χωρικού αφορά ένα ποσό οριζόμενο σε δραχμές. Θα ήταν επομένως φυσικό και η εξόφληση να γινόταν σε δραχμές. Ωστόσο, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί οποιοδήποτε άλλο νόμισμα

34. Ο γάμος της κυράς Παναγιώταινας, της μητέρας της *Λυγερής*, έγινε στη διάρκεια της Επανάστασης. Επομένως, εάν υποθέσουμε ότι η Ανθή είναι 15-17 ετών (17 είναι η ηλικία της «αντιζήλου» της Βασιλικής), τότε συμπεραίνουμε ότι η ιστορία διαδραματίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1830 ή στις αρχές της επόμενης δεκαετίας. Ανδρέας Καρκαβίτσας, *Η Λυγερή* [1890], Πέλλα, Αθήνα χ.χ., σ. 97.

35. 'Ο.π., σ. 30, 128. Βλ. και Mario Vitti, ό.π., σ. 89-91.

36. 'Ο.π., σ. 94-95.

νόμισμα, αρκεί η αξία του να υπολογιζόταν με βάση την επίσημη διατίμησή του έναντι της δραχμής. Ο καθορισμός του ποσού σε δραχμές προστάτευε τον πιστωτή από ενδεχόμενη ζημιά, εάν δεν προσδιοριζόταν στην εξόφληση το είδος του νομίσματος το οποίο θα χρησιμοποιούνταν αυτούσιο ή θα χρησίμευε ως μέτρο της αξίας. Το γεγονός αυτό εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του εμπόρου διότι η μεταλλική δραχμή αποτελούσε στην Ελλάδα και την Ευρώπη του 19ου αιώνα ένα «καλό» και «ακριβό» νόμισμα, το μεταλλικό περιεχόμενο του οποίου αντικατοπτριζόταν πλήρως στην ονομαστική του αξία.

Η περιγραφή των χρηματικών σχέσεων των κατοίκων της πεδινής Ηλείας πραγματοποιείται με ρεαλισμό. Παρά το γεγονός ότι την εποχή που γράφεται η *Λυγερή* (1890) κυριαρχεί στις συναλλαγές το αμετάτρεπτο χαρτονόμισμα της αναγκαστικής, ο συγγραφέας δεν εμφανίζει πουθενά το ελληνικό χαρτονόμισμα. Όποτε γίνεται λόγος για συναλλαγές, αυτές αφορούν αργυρά και χάλκινα νομίσματα (σφάντζικες, πεντάρες, τάλιρα, δραχμές). Φαίνεται λοιπόν ότι η εμφάνιση του χαρτονομίσματος στην ύπαιθρο του 1840 θα φαινόταν τόσο εξόφθαλμα ανιστορική από τον αναγνώστη της δεκαετίας του 1890, ώστε ο συγγραφέας θεωρεί αυτονόητο να το εξαφανίσει από την οπτική του.

Οι αναφορές από την άλλη μεριά στην κατάσταση των νομισμάτων που εξυπηρετούσαν τις μικρές λιανικές συναλλαγές («τα γλοιώδη και μουχλιασμένα χαλκονομίσματα», τα κίβδηλα νομίσματα, η σβάντζικα) είναι ενδεικτική όχι μόνο για το εμπορικό του Παναγιώτη Στριμμένου αλλά και για τις συνθήκες υπό τις οποίες διεξάγονταν οι λιανικές συναλλαγές στον ελληνικό χώρο στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα. Πραγματικά, οι μικρές συναλλαγές των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών πριν τη δημιουργία κανόνων χρυσού, οι οποίοι συνεπικουρούνταν από συμπληρωματικά αργυρά νομίσματα, ή από χαρτονομίσματα μικρής αξίας, χαρακτηρίζονταν από μια πανσπερμία κεραματικών νομισμάτων του αργύρου. Η άφθονη κυκλοφορία τους ενίσχυε σημαντικά την κοινωνική αποδοχή των κανόνων της εποχής, παρά τις δυσχέρειες που δημιουργούσαν οι συχνές διακυμάνσεις της αξίας τους.

Πριν τον 19ο αιώνα η βιωσιμότητα ενός νομισματικού συστήματος δεν βασιζόταν στην εξασφάλιση ενός σταθερού και αμετάβλητου μέτρου των αξιών όσο στην ικανότητά του να αποτρέπει νομισματικές σπάνεις. Με άλλα λόγια εκείνο που υπολογιζόταν περισσότερο δεν ήταν η λειτουργία του χρήματος ως μέτρου της αξίας, όσο η καταλληλότητά του ως μέσου συναλλαγών. Η έμφαση στην ιδιότητα του χρήματος ως μέτρου της αξίας και η δημιουργία νομισματικών κανόνων, που θα εξασφάλιζαν τη μεγαλύτερη δυνατή σταθερότητα των τιμών, συνδέεται με την ενδυνάμωση των τάξεων εκείνων που όντας ιδιοκτήτες χρηματικών κεφαλαίων (ως τραπεζίτες, χρηματιστές, ομολογιούχοι, κάτοχοι χρηματικών προσόδων κ.ά.) προσπάθησαν να θωρακίσουν τις περιουσίες τους επιβάλλοντας την ιδεολογία του υγιούς χρήματος, που στο τελευταίο τρίτο

του 19ου αιώνα και μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού ταυτιζόταν με το χρυσό³⁷.

Από την άλλη μεριά, η τεχνολογία της νομισματοκοπής δεν πρόσφερε μια σίγουρη και ασφαλή μέθοδο κοπής, η οποία θα ελαχιστοποιούσε τους κινδύνους παραχάραξης των μικρών αργυρών νομισμάτων. Το πρόβλημα αυτό αντιμετώπιστηκε μόνο μετά την υιοθέτηση της ατμοκίνητης κοπτικής μηχανής των Boulton και Watt, η οποία εξασφάλιζε την ομοιομορφία, τη στιλπνότητα και την τελειότητα των κοπών σε τέτοιο βαθμό ώστε να είναι λιγότερο δύσκολη η διάκριση ενός γνήσιου νομίσματος από ένα «κίβδηλο»³⁸. Η δημιουργία τέτοιων αργυρών κερματικών νομισμάτων ήταν μια από τις κυριότερες νομισματικές εξελίξεις του 19ου αιώνα και αποτέλεσε την πραγματική βάση για τη μετάβαση από τους διμεταλλικούς ή αργυρούς κανόνες στον διεθνή κανόνα χρυσού που επικρατεί στα βιομηχανικά κράτη της Δύσης μετά τη δεκαετία του 1870.

Το πέραςμα από τη Δ. Ηλεία και τη Λυγερή του Καρκαβίτσα στην Κέρκυρα και στη Ζωή και το θάνατο του Καραβέλα του Κ. Θεοτόκη δεν δημιουργεί μεγάλες αποκλίσεις όσον αφορά τις συνήθειες ως προς τη χρήση των νομισμάτων των ηρώων, παρά το γεγονός ότι το έργο αυτό δημοσιεύεται το 1920, τριάντα δηλαδή χρόνια αργότερα από τη Λυγερή.

Το τάλικο κυριαρχεί σ' αυτό το «μεγάλο αφήγημα»³⁹. Όταν ο Καραβέλας παραχωρεί την περιουσία του στα δύο αδέρφια, τον Γιάννη και τον Αργύρη, λαμβάνει ως αποζημίωση ένα εισόδημα 70 «ταλλάρων» το χρόνο, που ισοδυναμούν, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Αργύρη, με «χαρτζιλίκι» ενός φράγκου την ημέρα. Η συμφωνία αυτή επικυρώνεται και από τον συμβολαιογράφο του χωριού, γεγονός που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι η χρήση του ταλίκου δεν δημιουργούσε ζήτημα νομιμότητας της συναλλαγής. Βέβαια, είναι εξίσου πιθανό ότι η τελική συμφωνία ενώπιον του συμβολαιογράφου έγινε σε νομίσματα που κυκλοφορούσαν νόμιμα στην ελληνική επικράτεια, δηλαδή σε

37. Giulio M. Gallarotti, «The Scramble for Gold: Monetary Regime Transformation in the 1870s», στο Michael D. Bordo, Forrest Capie (επιμ.), *Monetary Regimes in Transition*, Καίμπριτζ 1994, σ. 27-29.

38. Ο όρος «κίβδηλο» νόμισμα, δεν αφορά μόνο νομίσματα τα οποία παραχαράχθηκαν από παράνομα νομισματοκοπεία έτσι ώστε να μοιάζουν με τα «γνήσια», αλλά και γνήσια νομίσματα, τα οποία εξαιτίας των ατελειών της νομισματοκοπής, της απώλειας βάρους από την τριβή κ.λπ., είχαν χάσει το νόμιμο μεταλλικό βάρος που έπρεπε να περιέχουν. Συνηθισμένες μέθοδοι δημιουργίας «κίβδηλων» νομισμάτων ήταν το κόψιμό τους στις άκρες («ψαλίδισμα»), το κούνημά τους μέσα σε μια τσάντα για την κάρπωση του υπολείμματος της τριβής ή, τέλος, η διάλυση μέρους της επιφάνειας με κάποιο οξύ. Angela Redish, «The Evolution of the Gold Standard in England», *J.E.H.*, τ. 30, τχ. 4 (Δεκέμβριος 1990), 796-801.

39. Λίνος Πολίτης, *ό.π.*, σ. 258-259.

φράγκα ή δραχμές. Πάντως, σχεδόν πουθενά δεν φαίνεται να χρησιμοποιείται άλλο νόμισμα⁴⁰. Η ολοκληρωτική απουσία της δραχμής, αλλά και των διστήλων που κυκλοφορούσαν στα Επτάνησα μέχρι και το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι πίσω από τα «τάλληρα» του Θεοτόκη κρύβεται το δίστηλο ή το αυστριακό (θηρεσιανό) τάλιρο, που ήταν επίσης διαδεδομένο στα Επτάνησα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα⁴¹.

Εάν στη *Ζωή και το θάνατο του Καραβέλα* ο Θεοτόκης τοποθετεί τους ήρωές του στο περιβάλλον του κερκυραϊκού χωριού, στην *Τιμή και το Χρήμα*, οι δύο από τους τρεις κεντρικούς ήρωες δεν είναι πλέον αγρότες αλλά «βιομηχανικοί» εργάτες⁴². Το χρήμα, πάντως, έχει ενδυθεί και πάλι τη μορφή των ταλίων, η αδυσώπητη παρουσία των οποίων αντανακλά κοινωνικές ανισότητες που οι άνθρωποι δεν μπορούν να υπερβούν. Η σιόρα Επιστήμη, διαθέτει 300 «τάλλαρα» για την προίκα της όμορφης Ρήνας. Ο Ανδρέας, ο χρεωμένος αριστοκράτης, που ταλαντεύεται ανάμεσα στην αγάπη της Ρήνας και τη δύναμη των ταλίων, απαιτεί τα διπλάσια για να ξεχρεώσει το σπίτι του. Μετά την «ατίμαση» της κόρης, θα ζητήσει όλες τις οικονομίες της Επιστήμης (1.000 τάλιρα) για να ξεχρεώσει και το σπίτι, αλλά και για να αντικαταστήσει το καίκι που κατασχέθηκε μαζί με τα λαθραία εμπορεύματά του. Ωστόσο, όταν θα κάμψει την αντίσταση της μάνας, δεν θα έχει πλέον την αγάπη της Ρήνας. Τότε μόνο κραυγάζοντας «Ανάθεμα τα τάλληρα» αντιλαμβάνεται ότι έχασε την «ευτυχία» του⁴³.

40. Με εξαίρεση μια «δεκάρα» την οποία δίδει η Μαρία, η γυναίκα του δυνατού, αλλά αγαθού Γιάννη, στην κόρη της για να αγοράσει κρασί. Κωνσταντίνος Θεοτόκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα* [1920], Πέλλα, Αθήνα χ.χ., σ. 27.

41. Αντίθετα, στον *Συμβολαιογράφο* του Αλέξανδρου Ρ. Παγκαβή, που εκτυλίσσεται στην Κεφαλονιά στις αρχές της Επανάστασης, όλες οι συναλλαγές υπολογίζονται σε δίστηλα. Ο σιόρ Ροδίνης ζητά από τον Τάπα δάνειο χιλίων διστήλων, ενώ η αξία του σπιτιού του στην Κέρκυρα υπολογίζεται σε λιγότερο από 200 δίστηλα. Ωστόσο, ενώ το δίστηλο χρησιμεύει ως λογιστική μονάδα δεν μαθαίνουμε παράλληλα το είδος των νομισμάτων που χρησιμοποιούνται: Ο συγγραφέας μας πληροφορεί ότι στο γραφείο του δολοφονηθέντος κόντε Ναννέτου βρέθηκε «...ποσότητα ως χιλίων διστήλων εις διάφορα χρυσά και αργυρά νομίσματα». Αλέξανδρος Ρίζος Παγκαβής, *Ο Συμβολαιογράφος* [1850], Νεφέλη, Αθήνα 1991, σ. 8, 10, 47.

42. Η σιόρα Επιστήμη και αργότερα η κόρη της Ρήνα δουλεύουν στο «εργοστάσιο» της περιοχής που παρήγαγε «σφυρίδες» (τσουβάλια). Κωνσταντίνος Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρήμα* [1914], Γράμματα, Αθήνα 1991, σ. 7-8.

43. Ό.π., σ. 93. Η καταδίκη του ασταμάτητου κυνηγητού του πλούτου, που υποδουλώνει τον άνθρωπο, η πεποίθηση ότι η πραγματική ευτυχία βρίσκεται στη ζεστασιά της οικογενειακής θαλπωρής, στη φτωχική πλην τίμια απασχόληση, στη γεύση των μικροχαρών της ζωής, αποτελεί κοινό τόπο στη λογοτεχνική παραγωγή της εποχής. Στα *Χρήματα* (1886) του Άγγελου Βλάχου, ο φτωχός οικογενειάρχης επιστρέφει το δώρο των 500 «ταλ-

Ο Ανδρέας δεν έχει τη δύναμη να αντισταθεί στο κοινωνικό πλαίσιο που τον κατευθύνει και τον υποδουλώνει. Στηρίζει το μέλλον του στην παραμονή του κόμματός του στην εξουσία (μ' ένα τηλεγράφημα απαλλάσσεται από τον ενοχλητικό «νωματάρχη»). Και καθώς «καμία κυβέρνηση δεν το κυνηγάει το λαθρεμπόριο. Τσι λαθρέμποροι που δεν είναι από το κόμα τση, ναι», θα πάψει μετά την πτώση της κυβέρνησης του «κορφιάτη υπουργού» να έχει την εύνοια της εξουσίας⁴⁴. Η Ρήνα, αντίθετα, δυστυχισμένη και προδομένη βρίσκει στην εργασία την ύστατη παρηγοριά της: «Θα δουλέψω για με και για να κουνάρήσω το παιδί που θα γεννηθεί... Είμαι δουλεύτρα, ποιόνε έχω ανάγκη;»⁴⁵.

Στην *Τιμή και το Χρήμα*, συναντούμε και μιαν αναφορά, μοναδική σ' όλο το έργο, σε ελληνικό χαρτονόμισμα. Η σιόρα Επιστήμη διαπραγματεύεται την αγορά παράνομης ζάχαρης από τον Ανδρέα. Ο λαθρέμπορος απαιτεί «μισό φράνκο» τη λίτρα. Η Επιστήμη ζητά τρεις πεντάρες, συμβιβάζονται τελικά στις τέσσερις και καταβάλλει για 155 λίτρες ζάχαρη, «εξήντα δύο φράνκα». Ωστόσο, όταν ξεκλειδώνει το «κομό» προσφέρει στον Ανδρέα «χαρτονομίσματα»⁴⁶. Να υποθέσουμε απ' αυτήν τη συναλλαγή ότι το τάλιρο, χρησιμοποιείται στην Κέρκυρα των αρχών του 20ού αιώνα⁴⁷ ως μέτρο της αξίας, ενώ οι συναλλαγές διεξάγονται, όπως είναι πλέον εύλογο με τα χαρτονομίσματα της Εθνικής (ή πιθανότερο της Ιονικής που είχε και το εκδοτικό προνόμιο στα Επτάνησα); Μπορούμε πάντως να θεωρήσουμε την αναφορά αυτή ως μια όχι και τόσο πετυχημένη απόπειρα συμβιβασμού των συναλλακτικών εθίμων της Κερ-

λάρων» του πλούσιου γείτονά του με τα παρακάτω λόγια: «Δεν είμαστ' εμείς άνθρωποι για χρήματα... μας χαλούν εμάς τα χρήματα. Εμένα με χάλασαν. Μ' έκαμαν κακό άνθρωπο. Μ' έκαμαν να δαίρω τα παιδιά μου, δίχως αφορμή... να σηκώσω χέρι στην γυναίκα μου!... μ' έκαμαν να μεθύσω... να γίνω τάβλα πρώτη φορά στη ζωή μου. Αφήνω πως μας αρρώστησαν από την αϋπνία, κ' εμένα και τη γυναίκα μου... αφήνω πως τα καημένα τα παιδιά μου ούτε χορεύουν πια ούτε τραγουδούν... γιατί δεν έχω κέφι να παίξω το μπουζούκι μου. Το λοιπόν, αφέντη, με το συμπάθειο... σας είμαι υπόχρεος... πολύ υπόχρεος... μα... να κρατήστε του λόγου σας τα χρήματά σας, κ' εγώ... τη φτώχεια μου». Άγγελος Βλάχος, *Διηγήματα. Κοινωνικά εικόνες και μελέται*, φιλολογική επιμέλεια Παντελή Βουτουρή, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 247-280.

44. 'Ο.π., σ. 15, 56, 57.

45. 'Ο.π., σ. 92.

46. 'Ο.π., σ. 13-14.

47. Η παρακάτω αναφορά μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το διήγημα εξελίσσεται λίγο πριν και λίγο μετά τις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1905, στις οποίες είχε θριαμβεύσει ο Θ. Δηλιγιάννης: «Το νησί (η Κέρκυρα), όπως όλοι το πρόβλεπαν, του 'χε δώσει και τους οκτώ βουλευτάδες, μα οι άλλες επαρχίες, βαρεμένες ν' ακούν από τόσα χρόνια τα ίδια ονόματα, εθυμήθηκαν ένα γέροντα, παλιό πρωθυπουργό, που πονηρά έταζε λαγούς με πετραχήλια...». 'Ο.π., σ. 56. Για τις ιστορικές ρίζες των αφηγηματικών συνθέσεων του Κ. Θεοτόκη βλ. Βασιλική Πάτσου, «Διήγηση και ιστορία στο έργο του Κ. Θεοτόκη», *Τα Ιστορικά*, τ. 2, τχ. 4ο (Δεκέμβριος 1985), 327-346.

κυριακής κοινωνίας, όπου μέχρι το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα χρησιμοποιούνταν το τάλιρο, με τη νέα πραγματικότητα που δημιουργεί η απαγόρευση των ξένων αργυρών νομισμάτων (1875) και η κυριαρχία του χάρτινου χρήματος στις συναλλαγές.

5

Στα κείμενα που εξετάστηκαν μέχρι τώρα επιχείρησα να εντάξω τις νομισματικές αναφορές στο κοινωνικό και νομισματικό πλαίσιο από το οποίο προέρχονται και στο οποίο γίνονται κατανοητές. Ωστόσο, στα δύο μικρά διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, στη *Σταχομαζώχτρα* και στον *Αμερικάνο*, το νόμισμα δεν αντιπροσωπεύει απλώς κάποιες χρηματικές σχέσεις, αλλά αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της αφήγησης.

Η ιστορία της γριάς Αχτίτσας, της βασανισμένης «σταχομαζώχτρας» που πασχίζει για τον άρτο των ορφανών εγγονών της, εκτυλίσσεται παραμονές κάποιων Χριστουγέννων της δεκαετίας του 1870. Η γριά, απελπισμένη από τη φτώχεια που την επιδείνωσε η αφορία του καλοκαιριού και η κακοκαιρία του χειμώνα (τα δύο ορφανά τραγάνιζαν το παγωμένο χιόνι για να ξεγελάσουν την πείνα τους), δέχεται ως μάνα εξ ουρανού το «συνάλλαγμα» δέκα λιρών από τον ξενιτεμένο στην Αμερική γιο της. Το πηγαίνει αμέσως στον «κυρ Μαργαρίτη», τον έμπορο του χωριού, που ήταν μαζί «προεξοφλητής και τοκιστής». Ο Μαργαρίτης αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για δέκα αγγλικές λίρες (ten pounds sterling). Ωστόσο, θέλοντας να εξαπατήσει την αγράμματη Αχτίτσα μονολογεί: «Έχει τον αριθμό 10 δεν ξέρομε τι είδους μονέδα να είναι, δέκα σελλίνια, δέκα ρούπιες, δέκα κολωνάτα...». Στην προσπάθεια αυτή βρίσκει σύμμαχο τον «ελληνοδιδάσκαλο» του χωριού, ο οποίος, ως αρμόδιος να ξεκαθαρίσει το ζήτημα αποφαίνεται ότι «sterling θα σημαίνει τάληρον», προσθέτοντας αμύχνα ότι οι «άνθρωποι των γραμμάτων» δεν γνωρίζουν «από χρηματιστικά»⁴⁸.

Η διαφορά μεταξύ ταλίρου και λίρας είναι φυσικά πολύ μεγάλη, διότι η στερλίνα σε χαρτονόμισμα ή χρυσό νόμισμα ισοδυναμούσε με 28,12 οθωνικές δραχμές ή με 26,16 ν. δραχμές και συνεπώς οι δέκα λίρες απέφεραν 281,2 π. δρ. ή 251,6 νέες δρ.⁴⁹. Εάν, ωστόσο, επρόκειτο για 10 τάλιρα ή 10 πεντόφραγκα, τότε το ποσό αυτό μειωνόταν κατά το 1/4 τουλάχιστον (τα 10 πεντό-

48. Σε άλλα σημεία του διηγήματος αναφέρεται ως «γραμμάτιο», «επιταγή» ή «συνάλλαγματική». Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Διηγήματα των Χριστουγέννων*, Αρμός, Αθήνα 1994, σ. 24, 29, 30, 32.

49. Για τον υπολογισμό των στερλίνων σε οθωνικές δραχμές χρησιμοποιώ τη διατίμηση του 1833 (*Εφημερίς Κυβερνήσεως*, φ. 2, Β.Δ. 8/20 Φεβρουαρίου 1833), ενώ για την ισοδυναμία τους σε νέες δραχμές τη διατίμηση του 1893 (*Εφημερίς Κυβερνήσεως*, φ. 20, 30-1-1893).

φραγκια ισοδυναμούσαν με 55,8 παλιές δραχμές — 50 νέες —, ενώ το αντίστοιχο ποσό σε «κολωνάτα» ή δίστηλα κυμαινόταν, σύμφωνα με τη διατίμηση της 11-5-1875 σε 60 παλιές δραχμές — 58 νέες).

Ο παμπόνηρος έμπορος, θέλοντας να απομυζήσει όσο το δυνατόν περισσότερα, διαμαρτύρεται για το γεγονός ότι η γριά δεν του δίδει «παρά σωστό», αλλά ένα «παλιόχαρτο» η εξαργύρωση του οποίου είναι αβέβαιη. (Ωστόσο, δεν υπήρχε τέτοιος φόβος, διότι η συναλλαγματική ήταν καθ' όλα νόμιμη). Και στη συνέχεια, αφού της «ξέκοψε» ότι δεν δίνει «κολωνάτα», αλλά πεντόφραγκια (φυσικά, αφού το κολωνάτο άξιζε τουλάχιστον 20 λεπτά ακριβότερα από το πεντόφραγκο) αποφασίζει, μετά την αφαίρεση της προμήθειας, να το εξαργυρώσει έναντι «οκτώμισυ πεντοφράγκων», δηλαδή έναντι 42,5 νέων δραχμών. Τέλος, για να μειώσει ακόμη περισσότερο το ποσό, βγάζει τα «πελώρια κατάστιχά του», οι πυκνές σελίδες των οποίων παρομοιάζονται με «γην αγαθήν στην οποία ό,τι έσπειρε τις εκαρποφόρει πολλαπλασίως», για να υπολογίσει τα χρέη του «συγχωρεμένου» άντρα της και του ανεπρόκοπου γαμπρού της⁵⁰.

Η παρέμβαση ενός τίμιου Συριανού εμπόρου θα σώσει την αγαθή γριά από την πλεκτάνη του αδίστακτου τοκιστή. Ο Συριανός αναγνωρίζοντας τις αγγλικές λίρες αναλαμβάνει την εξαργύρωση του συναλλάγματος. Ο Μαργαρίτης επιχειρεί να αποτρέψει το κακό: «Για δέκα ναπολεόνια θα είναι ίσως», μονολογεί, θέλοντας και πάλι να μειώσει το τελικό ποσό, καθώς το ναπολεόνι, το χρυσό δηλαδή νόμισμα των 20 φράγκων, ισοδυναμούσε με 22,33 παλιές δραχμές (25 νέες) και συνεπώς θα πλήρωνε 223,3 παλιές δραχμές (ή 250 νέες) αντί των 281,2 παλιών δραχμών (ή 251,6 νέων) εάν εξαργυρώνονταν σε αγγλικές λίρες⁵¹. Τελικά, ο Συριανός έμπορος, παρά την ύστατη προσπάθεια του Μαργαρίτη να το εξοφλήσει για 9 «γαλλικές λίρες», εξαργυρώνει ο ίδιος το γραμματίο, δίνοντας στην Αχτίτσα «εννέα στιλπνοτάτας αγγλικές λίρας»⁵².

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι πουθενά στο διήγημα δεν γίνεται λό-

50. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σ. 31-32. Μια παρόμοια εικόνα, σε μια συναλλαγή που έλαβε χώρα στα 1905 στα Φιλιατά της Θεσπρωτίας μας μεταφέρει ο Χρήστος Χρηστοβασιλής: «Έβγαλε ο Αγάς το τζουμπένι του, ένα είδος φορητό κατάστιχο, ήρε την μερίδα του χρεώστη του, έβαλε τον τόκο στο κεφάλι προς τρία τα εκατό το μήνα, και τόκο στον τόκο, και βρήκε χρεωστούμενα γρόσια τέσσερις χιλιάδες εξακόσια πενήντα δύο και μισό. Τι γένο πόχουν κάνει εκείνα τα χίλια γρόσια πανωθιό σε πέντε χρόνια!!!». Χρήστος Χρηστοβασιλής, «Το κρανίο που χρωστούσε», *Διηγήματα από τα χρόνια της σκλαβιάς*, *ό.π.*, σ. 67.

51. Τα ποσά αυτά προσυζάνονται κατά 2-4,5% τουλάχιστον, εάν συνυπολογιστεί το ποσοστό της συναλλαγματικής ανατίμησης που υπήρχε την περίοδο 1870-75 (κατά την οποία πιθανόν να διαδραματίζεται το διήγημα) παρά την ύπαρξη του μεταλλικού κανόνα. Βλ. Νικόλαος Κουγέας, *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1848-1879)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992, σ. 112 και πίν. 4.5 σ. 113-114.

52. *Ό.π.*, σ. 33.

γος για δραχμές. Η σπανιότητα του ελληνικού πενταδράχμου, η πλήρης αντικατάστασή του στις συναλλαγές από τα δίστηλα, τα γερμανικά και αμερικανικά τάλιρα, ή τα γαλλικά φράγκα, επιβεβαιώνεται για μια ακόμη φορά. Ο αναγνώστης φαίνεται εξοικειωμένος με αυτή την πραγματικότητα. Η διευκρίνιση, λοιπόν, του παμπόνηρου Μαργαρίτη «Μη γυρεύεις κολωνάτα, να σου δώσω πεντόφραγμα για να 'μαστε μέσα» (ό.π., σ. 31) ηχεί φυσιολογικά, εάν υπολογίσουμε ότι τα πεντόφραγκα έχουν λιγότερο άργυρο, γι' αυτό είναι και φθηνότερα από τα δίστηλα. Ωστόσο, θα φαινόταν αφύσικο, εάν δίπλα στα πεντόφραγκα ο έμπορος τοποθετούσε το ισοδύναμο, όσον αφορά τη μεταλλική περιεκτικότητα, αργυρό πεντόδραχμο. Διότι εάν το διήγημα χρονολογείται πριν το 1875 και τις πρώτες κοπές νέων ελληνικών πενταδράχμων, τότε η ύπαρξη των εξαιρετικά σπάνιων οθωνικών πενταδράχμων θα ηχούσε παράταιρα. Ωστόσο, ακόμη και αν η ιστορία διαδραματιζόταν μετά το 1875, θα ήταν δύσκολο, να αποδεχτούμε ότι ο έμπορος θα έδινε φρεσκοκομμένα ελληνικά πεντόδραχμα έναντι της συναλλαγματικής, καθώς οι νέες αργυρές δραχμές που κόπηκαν στα 1875-76 ήταν τελικά ανεπαρκείς για να διαχυθούν, όπως τα ισπανικά ή γερμανικά τάλιρα, σ' όλες τις γωνίες της ελληνικής επικράτειας. Και μια τελευταία παρατήρηση: Το κέρδος που τελικά καρπώνεται ο τίμιος έμπορος από την ανταλλαγή της συναλλαγματικής (εννέα λίρες έναντι μιας συναλλαγματικής 10 λιρών) είναι σημαντικό ακόμη και για μια συναλλαγή που γίνεται έξω από το επίσημο πιστωτικό σύστημα.

Στον Αμερικάνο ο ήρωας του διηγήματος, ξενιτεμένος για πολλά χρόνια στην Αμερική, επιστρέφει στην πατρίδα του, τη Σκιάθο. Η γενναιοδωρία με την οποία χρησιμοποιεί το χρήμα δεν προδίδει μόνο τα ανθηρά οικονομικά του, αλλά και την άγνοια των συναλλακτικών εθίμων της τοπικής κοινωνίας. Ο ξένος, μαθαίνει αρχικά για την οικογένειά του προσφέροντας σε παιδιά της γειτονιάς ένα τάλιρο. Στη συνέχεια επισκέπτεται ένα καφενείο, πληρώνει με μια δεκάρα το ρούμι του, και αρνείται να πάρει τα ρέστα —μια πεντάρα— πίσω. Αφού δίνει μια δεκάρα ακόμη για ένα δεύτερο ποτήρι, πληρώνει για το «ποντες» που του ετοιμάζει ο καφετζής ένα αργυρό σελίνι (το οποίο σύμφωνα με τη διατίμηση του 1875 ισοδυναμούσε με 1,25 δραχμές). Ο μπάρμπ' Αναγνώστης, ο καφετζής, δεν διέθετε πέρα από 80 λεπτά σε δεκάρες, πεντάρες και δίδεπτα, άλλα κερματικά νομίσματα για να του γυρίσει ρέστα⁵³. Παρ' όλα αυτά δεν θέλησε να εκμεταλλευθεί την αδυναμία του ξένου να καταλάβει τις «μονέδες του τόπου». Έτσι, ζητά από τον πελάτη «σφάντζικο», δηλαδή το γερμανικό εισοσάρι, που ισοδυναμούσε περίπου με 0,90 δραχμές. Ο «Αμερικάνος» δεν διέθετε τέτοιο νόμισμα και, όταν ο καφετζής του ζητά να κρατήσει το σελίνι και

53. Εφημερίς Κυβερνήσεως, φ. 45, 12-7-1875, σ. 309.

να του πληρώσει την επόμενη ημέρα το «ποντς» (20 λεπτά), ο Αμερικάνος εξηγεί στον έκπληκτο καφετζή ότι δεν θέλει ρέστα. Το ενδιαφέρον στην ιστορία είναι ότι ο καφετζής, μετά την αδυναμία του ξένου να πληρώσει σε άλλο νόμισμα («Δεν έχω μονέδα άλλη από Αγγλία και Αμερική»), εκτιμά το αργυρό σελίνι σε 1,35 ή 1,40 δρ., ενώ σύμφωνα με τη διατίμηση της 11-7-1875 άξιζε μόνο 1,25 δραχμές. Η αγοραία, λοιπόν, τιμή του σελινίου υπολογιζόταν με μια ανατίμηση 8-12% πάνω από την επίσημη τιμή του⁵⁴.

Στη δεκαετία του 1870-80, όταν αποφασίζεται η απαγόρευση των ξένων, εκτός Λατινικής Ένωσης, αργυρών νομισμάτων και η εφαρμογή του νέου νομισματικού συστήματος, θα δημιουργηθούν πολλές συζητήσεις για τη δυνατότητα των χάλκινων πενταλέπτων και δεκαλέπτων να εξυπηρετήσουν τις συναλλαγές, έτσι ώστε πληρώνοντας κανείς το μανάβη, το φούρναρη ή τον καφετζή, να λαμβάνει ακριβώς τα ρέστα του. Ο καφετζής του διηγήματος δεν διαθέτε, πέρα από 80 λεπτά, άλλα κερματικά νομίσματα για να επιστρέψει τη διαφορά. Το ίδιο συμβαίνει σε πολλά άλλα μαγαζιά του βασιλείου, όπου η έλλειψη κερμάτων δημιουργούσε την ανάγκη στρογγυλοποίησης της διαφοράς⁵⁵. Η ανάγκη αυτή επιτάχθηκε μετά την κοπή των νέων ελληνικών νομισμάτων, καθώς προέκυπτε μια διαφορά 12% μεταξύ της αξίας της παλαιάς με τη νέα δραχμή.

Η γνωριμία του ξένου με τα συναλλακτικά έθιμα της Σκιάθου, δεν τελειώνει εδώ. Το ίδιο βράδυ πηγαίνει και στο «μικρό καπηλείον» του Δημήτρη του Μπέρδε. Ο καφετζής αυτός σε αντίθεση με τον μπάρμπ' Αναγνώστη «δεν περιεφρόνει και τα μικρά κέρδη, δεν απηξίου καμμίαν πεντάραν ουδέ δίλεπτον». Το «λογιστήριο», το ταμείο του καφενείου, αποτελείτο από «δεκάρας, εικοσιπενταράκια του Όθωνος και σφάντζικα». Όταν ο Αμερικάνος επιχειρεί να πληρώσει το ρούμι του με άλλο ένα αργυρό σελίνι, ο παμπόνηρος καφετζής, δυσφορώντας αρχικά διότι το νόμισμα αυτό «δεν είναι σύμφωνα με τη μονέδα μας και δεν περνάει», αποφασίζει στη συνέχεια να το δεχτεί αντί μιας δραχμής. Ο Αμερικάνος, παρόλο που αντιλαμβάνεται την απάτη —πριν λίγο ο Αναγνώστης είχε αποτιμήσει την αξία του σελινίου σε 1,35-1,40 δρ.— αδιαφορεί («Αϊ ντον'τ κέαρ») με αποτέλεσμα να λάβει 95 λεπτά ρέστα από το αργυρό σελίνι. Η αδιαφορία του είναι ευεξήγητη: Έχοντας ζήσει 20 χρόνια στον Νέο Κόσμο και εργασθεί ως «υπεργολάβος εις μεταλλεία και ως επιστάτης εις φυτείας, επανήλθε με χιλιάδας τινών ταλλήρων» στην πατρίδα του⁵⁶.

Να υποθέσουμε από την άρνηση του καφετζή να δεχτεί το αργυρό σελίνι ως νόμιμη («μονέδα») ότι η ιστορία αυτή διαδραματίστηκε μετά την απαγόρευση

54. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σ. 77-79.

55. Βλ. *Εφημερίς Συνετήσεων της Βουλής*, περ. θ', σύν. β', συνεδ. 13η, 10-11-1882, αχ. Σωτηρόπουλου, σ. 137.

56. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *ό.π.*, σ. 84, 85, 89.

των ξένων εκτός Λατινικής Ένωσης αργυρών νομισμάτων στις 31-3-1876; Βέβαια, ακόμη και τότε δεν συνεπάγεται ότι ο καφετζής συναλλάσσονταν πλέον με δραχμές ή άλλα νόμιμα νομίσματα. Απλώς χρησιμοποιεί την απαγόρευση για να κερδοσκοπήσει, στηριζόμενος στην άγνοια και κυρίως στην αδιαφορία του «Αμερικάνου» για τις πραγματικές ισοτιμίες των νομισμάτων στην αγορά της Σκιάθου. Εξάλλου, το γεγονός ότι στο ταμείο του υπήρχαν «εικοσιπεντάρικα» του Όθωνα και σφάντζικες, που επίσης είχαν απαγορευθεί από το Β.Δ. της 31-3-1876, μας πείθει ότι, παρά την απαγόρευση, τα νομίσματα αυτά εξακολουθούσαν να κυκλοφορούν ελεύθερα στις περισσότερες αγορές του Βασιλείου.

6

Οι περιπέτειες των Μικρασιατών ψαράδων που ήρθαν μετά το 1922 στη Λέσβο, η άρνησή τους να προσαρμοστούν στο αγροτικό περιβάλλον του νησιού και η σταδιακή ενσωμάτωσή τους στη νέα πραγματικότητα (χρησιμοποιούσαν αρχικά τις ελιές ως θερμαντικό υλικό το χειμώνα, για να συνειδητοποιήσουν αργότερα ότι «τα δεκατρία εκατομμύρια ελιόδεντρα του τόπου» συσώρευαν αμέτρητους μόχθους γενεών⁵⁷) αποτελούν μερικά σημεία αναφοράς, της *Παναγιάς της Γοργόνας*, του ύστερου αυτού μυθιστορήματος του Στράτη Μυριβήλη⁵⁸.

Το μυθιστόρημα τοποθετείται στο μεταίχμιο δύο εποχών. Το νωπό οθωμανικό παρελθόν και οι μνήμες των ξεριζωμένων συμβαδίζουν με την πρόοδο που δειλά-δειλά κτυπά την πόρτα της Σκάλας, του λιμανιού που γίνεται η δεύτερη πατρίδα τους⁵⁹. Ο συγγραφέας αναπολεί νοσταλγικά την εποχή όπου «...οι πόλεμοι δεν είχαν ακόμη αρχίσει να ταράζουν τους λαούς και να ξεσηκώνουν τον ένα καταπάνω στον άλλο». Περιγράφει τις οικονομικές συναλλαγές μεταξύ του χωριού και των παραλιών, το «μεγάλο πάρε δώσε με την Τουρκία», όταν οι «ρωμιοί ζούσαν ευτυχισμένοι ανάμεσα στους αγαθούς ανατολίτες κι ο Θεός βλογούσε όλο τον κόσμο». Η Σκάλα δεχότανε «γεννήματα, τυριά και βουτύρα», έστελνε λάδι και σαπούνι, ενώ οι κάτοικοί της «κουμαντάριζαν» επιπλέον στην απέναντι ακτή «κτήματα και σοδειές» που απέφεραν 6-7 χιλιάδες τούρκικες λίρες το χρόνο⁶⁰.

Οι λίρες αυτές δεν ήταν, όπως εκείνες της δεκαετίας του 1920, «χαρτονένιες» αλλά από «ατόφιο μάλαμα». «΄Αστραφταν στο χέρι με το ντουρά του σουλτάνου, και τραγουδούσαν και κουδούνιζαν μέσα στα πετσένια κεμέρια, που

57. Στράτης Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα* [1949], Εστία, Αθήνα 1983, σ. 147.

58. Για μια καταγραφή της συγγραφικής πορείας του Μυριβήλη με άξονα το αφήγημά του *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης* βλ. Mario Vitti, ό.π., σ. 97-125.

59. Ό.π., σ. 152-153.

60. Ό.π., σ. 24-26.

ζώνουνταν οι καπεταναίοι κ' οι μεγαλονοικοκύρηδες, σα γύριζαν από το ταξίδι "από πέρα"». Οι κάτοχοί τους δεν ένωθαν μόνο περηφάνια από την όψη των «ατόφιου μαλάματος» των λιρών, αλλά και του «άσπρου ασημιού» των μετζίτιων, των αργυρών οθωμανικών ταλίων, που κυκλοφορούσαν ευρέως στη Μακεδονία-Θράκη και στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου ακόμη και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους⁶¹.

Η λογοτεχνική περιγραφή των οθωμανικών ταλίων «άσπρο ασημί, μαλακό στο δόντι σαν τη μαστίχα, μεγαλοστρόγγυλα σα φεγγάρια στη γιόμηση», είναι ενδεικτική της νοσταλγίας των κατοίκων της Λέσβου για την παύση του τόσο επικερδούς εμπορίου με τη Μικρασιατική ενδοχώρα. Παράλληλα, αντανακλά και μια βαθύτερη απaréσκεια για την αντικατάσταση των μεταλλικών συμβόλων της αξίας από τα ελληνικά χαρτονομίσματα, που υποτιμούνται σημαντικά στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα. Στην *Παναγιά Γοργόνα*, εξάλλου, υπάρχει και μια αναφορά στη διεθνή νομισματική εμπειρία της περιόδου 1914-25 όταν τα κυριότερα ευρωπαϊκά νομίσματα είχαν χάσει μεγάλο μέρος της προπολεμικής αγοραστικής τους δύναμης. Ο Φόρτης, ο προοδευτικός καφετζής, που είχε κρεμάσει στο μαγαζί του την εικόνα του Βενιζέλου, δίπλα σ' εκείνη του αμερικάνου εργοστασιάρχη, στα μηχανουργεία του οποίου εργάστηκε, εξηγούσε στους ψαράδες τα εκπληκτικά επιτεύγματα της Αμερικής, μιας χώρας όπου «τα πάντα είναι σωστά και γερά. Από τη μονέδα και τις ζυγαριές, ως τους ανθρώπους». Ενώ αντίθετα, εάν διαβείς τον ωκεανό «όλα κάλπικα και ξίτικα»⁶².

Μόλις τελειώνουν οι αναφορές στο οθωμανικό παρελθόν, η τούρκικη λίρα και τα αργυρά μετζίτια δίνουν τη θέση τους στις χάρτινες δραχμές. Σε 15-20 «χιλιάρια» υπολογίζει ο μηχανικός της Αποκατάστασης το ποσό που θα εξοικονομούνταν εάν οι πρόσφυγες μετέφεραν δωρεάν την άμμο που απαιτούσαν για το χτίσιμο του συνοικισμού τους. Οι οικονομίες του Βαρούχου, με τις οποίες λογάριαζε να αγοράσει τη βάρκα της Σμαραγδής, υπολογιζόταν σε «εννιά, δέκα χιλιάρια». Ο ίδιος, μετά τον θάνατο της γυναίκας του, αφαιρούσε τακτικά «κατοστάρικα» για να τα πιει στον καφενέ των Γκατζάληδων. Μόνο μια φορά, στη διάρκεια ενός γλεντιού γίνεται λόγος για μεταλλικές δραχμές, για «ασημένια δίδραχμα» που πετούσαν από την «παραδοσκούλα» οι μερακλωμένοι από την επιδεξιότητα του ντεφιού του μαστρ' Απόστολου ψαράδες. Ωστόσο, ο γερο Βαρούχος για να εντυπωσιάσει με την απλοχεριά του τη θελκτική «πριμαντόνα» της κομπανίας, της κολλά στο μέτωπο ένα «πενηντάρικο, καινούργιο κολλαριστό χαρτονόμισμα»⁶³.

61. 'Ο.π., σ. 25.

62. 'Ο.π., σ. 48, 50.

63. 'Ο.π., σ. 79, 206, 219, 230, 232.

7

Στη νεοελληνική λογοτεχνία δεν συναντούμε κείμενα όπως «Τον Θαυμαστό Μάγο του Οζ», το περίφημο παραμύθι του L. Frank Baum που μας μεταφέρει αλληγορικά τα νομισματικά προβλήματα των ΗΠΑ στη δεκαετία του 1890, όταν το κίνημα υπέρ της ελεύθερης κοπής του αργύρου πλειοψήφησε στο δημοκρατικό κόμμα και με ηγέτη τον William Jennings Bryan απείλησε τα χρηματιστικά και τραπεζικά συμφέροντα της Ανατολής που είχαν επενδύσει πάνω στον μονομεταλλισμό του χρυσού και στον William McKinley⁶⁴. Παρ' όλα αυτά, νομίζω ότι η λογοτεχνική περιήγηση που επιχειρήθηκε μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τα νομισματικά φαινόμενα της περιόδου από μια διαφορετική οπτική, η οποία συμπληρώνει και εν μέρει επιβεβαιώνει την εικόνα που απέκτησα από τη μελέτη της ελληνικής νομισματικής ιστορίας του 19ου αιώνα⁶⁵.

Επισημαίνω καταρχήν τη διαρκή παρουσία τούρκικων νομισμάτων στις ελληνικές αγορές. Οι ριζωμένες από την Τουρκοκρατία συναλλακτικές συνήθειες, οι εμπορικές ανταλλαγές με την Τουρκία, η έλλειψη αργυρών και η απουσία χρυσών ελληνικών νομισμάτων, αποτελούν μερικές μόνο από τις αιτίες για τη μόνιμη σχεδόν παρουσία του φλωρίου, του γροσίου και των αργυρών και χάλκινων υποδιαίρεσών τους στον ελληνικό χώρο. Η συστηματική χρήση τους αν και δεν αρκεί για να ανατρέψει την κρατούσα αντίληψη για τα νομίσματα αυτά ως επιρρεπή σε άναρχες και επιζημιές διακυμάνσεις, αρκεί, ωστόσο, για να αμφισβητήσει το μέγεθος της απαξίας που υποτίθεται ότι τα χαρακτηρίζει σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Πραγματικά, αυτή η απαξία δεν αντανακλάται στις νομισματικές σχέσεις των ανθρώπων της εποχής, που αντικρίζουν το τούρκικο αργυρό νόμισμα όχι ως τον απατηλό εκπρόσωπο μιας μειωμένης μεταλλικής αξίας, αλλά ως ένα πολύτιμο συναλλακτικό μέσο και (όσον αφορά το χρυσό νόμισμα) ένα περιζήτητο μέσο θησαυρισμού. Τα οφέλη που δημιουργούσε η άφθονη προσφορά τούρκικων νομισμάτων θεωρήθηκαν μεγαλύτερα από τις ζημιές που προκαλούσε η αβεβαιότητα ως προς το αξιακό τους περιεχόμενο.

Στα κείμενα, εξάλλου, που εξετάσαμε δεν συναντάμε κάποιο ίχνος από τα ιδεολογικά και οικονομικά επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν και στην Ελλάδα ενάντια στη συνέχιση της κοπής του αργύρου ως κύριου νομίσματος δίπλα στο χρυσό. Ο άργυρος αντίθετα αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα του χρυσού και συχνά πολύτιμο μέσο συναλλαγών. Και παρόλο που ο χρυσός διατηρεί κάτι από το μυστικιστικό χαρακτήρα και τις ιδιότητες που απέδιδαν οι

64. Hugh Rockoff, «“The Wizzard of Oz” as a Monetary Allegory», *Journal of Political Economy*, τ. 98, τχ. 4 (Αύγουστος 1990), 739-59.

65. Ιωάννης Κοκκινάκης, *ό.π.*, *passim*.

άνθρωποι της εποχής στο κίτρινο μέταλλο, ο άργυρος δεν ξεπέφτει στην κοινωνική και οικονομική ανυποληψία με την οποία αντιμετωπίστηκε από τις πολιτικές και οικονομικές ελίτ του ελληνικού βασιλείου μετά τη δεκαετία του 1870. Να υποθέσουμε από τη σιωπή των κειμένων ότι οι αποφάσεις που λήφθηκαν την περίοδο 1870-85 υπέρ της καθιέρωσης ενός κανόνα χρυσού (η απαγόρευση των ξένων αργυρών νομισμάτων στα 1875-76 και η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας στα 1885) δεν είχαν, τουλάχιστον για ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, την ιδεολογική κάλυψη που θα δικαιολογούσε τον εξοβελισμό του αργύρου ως νομισματικού μετάλλου;⁶⁶

Βέβαια, οι διεθνείς κινήσεις μεταλλικού που επηρέασαν τη νομισματική κυκλοφορία όλων των ευρωπαϊκών χωρών δεν άφησαν αλώβητη και την Ελλάδα. Τόσο η κυκλοφορία των ξένων αργυρών νομισμάτων στη δεκαετία του 1830-40, όσο και οι κερδοσκοπικές εισροές αργύρου την περίοδο 1870-76 αποτελούν δύο μόνο παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την κοινότητα των νομισματικών προβλημάτων της εποχής. Ωστόσο, η κοινότητα αυτή φαίνεται να ακυρώνεται στην περίπτωση της μεγάλης αύξησης της παγκόσμιας προσφοράς χρυ-

66. Οι σημερινές απόψεις γύρω από το ζήτημα αυτό διχάζονται. Από τη μια μεριά υποστηρίζεται ότι οι διμεταλλικοί κανόνες θεσπίζοντας μια σταθερή σχέση ισοδυναμίας μεταξύ του χρυσού και του αργύρου (π.χ. 1 : 15,5) δεν εξασφάλιζαν την ταυτόχρονη κυκλοφορία χρυσών και αργυρών νομισμάτων: μόλις η αγοραία τιμή ενός από τα δύο πολύτιμα μέταλλα ανέβαινε πάνω ή έπεφτε κάτω από την επίσημη διμεταλλική αναλογία, η κυκλοφορία της διμεταλλικής χώρας πλημύριζε από το υποτιμημένο μέταλλο και ο διμεταλλισμός μετατρέποταν σε μονομεταλλισμό του χρυσού ή του αργύρου. Αντίθετα, άλλοι θεωρούν ότι τα διμεταλλικά συστήματα λειτουργούσαν μέχρι τη δεκαετία του 1870 ικανοποιητικά προσφέροντας επαρκείς ποσότητες χρυσών και αργυρών νομισμάτων. Επιπλέον, τονίζουν ότι σε περιόδους κρίσης η δυνατότητα εναλλακτικής χρησιμοποίησης των δύο μετάλλων λειτουργούσε σταθεροποιητικά επιτρέποντας τη συνεργασία κρατών με διαφορετικά νομισματικά συστήματα. Από την πλούσια βιβλιογραφία του 19ου αιώνα για το ζήτημα αυτό διαλέγω την μπροσούρα ενός ένθερμου υποστηρικτή του χρυσού κανόνα, του Henry Dunning Macleod, *The Law of Gresham and its Relation to Bimetallism*, Λονδίνο 1896. Για μια νεότερη, δυσμενή επίσης αποτίμηση του διμεταλλισμού τον 19ο αιώνα βλ. Barry Eichengreen, *The Gold Standard in Theory and History*, Λονδίνο 1985. Από την αντίπερα όχθη βλ. Mark Flandreau, «Coin Memories: Estimates of the French Metallic Currency, 1840-1878», *Journal of European Economic History*, τ. 42, τχ. 2 (1995), 271-311 και του ίδιου, «Central Bank Cooperation in Historical Perspective: A Sceptical View», *Economic History Review*, τ. 30, τχ. 4 (1997), 735-763. Πρόσφατα ο Milton Friedman αναφερόμενος στο «έγκλημα του 1873», στον περιορισμό δηλαδή της ελεύθερης κοπής του αργύρου στις ΗΠΑ, υποστήριξε ότι ένας διμεταλλικός κανόνας στις ΗΠΑ, πριν τη δεκαετία του 1890, δεν θα ήταν μόνο βιώσιμος αλλά και οικονομικά αποδοτικότερος από τον κανόνα χρυσού που επικράτησε, καθώς θα αναχαίτιζε τη μεγάλη πτώση των αγροτικών τιμών και τις οικονομικές αναστατώσεις της δεκαετίας του 1890. Milton Friedman, «The Crime of 1873», *Journal of Political Economy*, τ. 98, τχ. 6 (Δεκέμβριος 1990), 11-14.

σού της δεκαετίας του 1850. Η Ελλάδα, ενώ δεν φαίνεται να επωφελείται άμεσα από την αύξηση της παγκόσμιας παραγωγής χρυσού την περίοδο 1848-1866, επηρεάζεται, όπως και οι άλλες διμεταλλικές χώρες, από τη σχετική ανατίμηση του αργύρου έναντι του χρυσού, χάνοντας ένα σημαντικό μέρος των αργυρών της αποθεμάτων. Η διαδικασία απώλειας των καλών αργυρών νομισμάτων, η οποία είχε δρομολογηθεί ήδη από τη δεκαετία του 1840, φαίνεται να κορυφώνεται στα μέσα της επόμενης δεκαετίας.

Όπως, όμως, μαρτυρούν τα κείμενά μας, παρά την ολοκληρωτική απουσία χρυσών ελληνικών νομισμάτων την περίοδο 1830-1875, ο χρυσός κυκλοφορούσε (ή θησαυριζόταν) στον ελληνικό χώρο, δίπλα στον άργυρο. Το μέγεθος της κυκλοφορίας του αν και δεν συγκρίνεται με εκείνη του αργύρου, θα πρέπει να συνεκτιμηθεί σε οποιαδήποτε απόπειρα καταγραφής του πραγματικού μεταλλικού αποθέματος του βασιλείου τον 19ο αιώνα. Το ελληνικό κράτος δεν επιλέγει, όπως οι άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης, να κόψει στη δεκαετία του 1850 χρυσό νόμισμα, ώστε να επωφεληθεί από την αφθονία του χρυσού στις διεθνείς χρηματαγορές. Δεν καταφεύγει, επίσης, μέχρι το 1868, στην κοπή κερματικών νομισμάτων με μικρότερη περιεκτικότητα σε άργυρο για την εξυπηρέτηση των μικρών συναλλαγών. Εάν η δημοσιονομική του κατάσταση εξηγεί εν μέρει την αποχή από τις κοπές του χρυσού, η άρνηση μιας ρυθμιστικής παρέμβασης στην κερματική κυκλοφορία μπορεί να αποδοθεί στην παρουσία των ξένων αργυρών νομισμάτων, που κυκλοφορούσαν και θησαυρίζονταν όχι μόνο στο ελληνικό βασίλειο, αλλά σε όλο των ευρύτερο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁶⁷.

Ο θησαυρισμός ως διαδικασία που κατακρατεί το πολύτιμο για τη διεκπεραίωση των συναλλαγών χρήμα συναντάται σε κοινωνίες χωρίς ανεπτυγμένο πιστωτικό σύστημα και εναλλακτικές δυνατότητες παραγωγικών επενδύσεων ή άλλων τρόπων τοποθέτησης των πλεονασμάτων (δεν αναφέρομαι στο θησαυρισμό χρυσών ή αργυρών νομισμάτων στη διάρκεια υπερπληθωρισμών). Συνεπώς προϋποθέτει έναν σχετικά χαμηλό καταμερισμό της εργασίας και έλλειψη «αστικών» ή κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής. Αν, ωστόσο, λάβουμε υπόψη την οικονομική ιστορία της περιόδου 1840-70, μιας περιόδου σοβαρών κοινωνικών μετασχηματισμών για το ελληνικό βασίλειο, τότε θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε διαφορετικά την τάση αυτή κατακράτησης μεταλλικού, που τόσο συ-

67. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 54-58. Η χειροτέρευση της ποιότητας της εσωτερικής κυκλοφορίας εξαιτίας της παρουσίας λειψών, κομμένων, παραχαραγμένων κ.ά. αργυρών νομισμάτων σε τιμές ανώτερες της εσωτερικής τους αξίας, έχει την ίδια οικονομική σημασία με την κοπή εθνικών νομισμάτων με χαμηλότερο τίτλο. Ωστόσο, ενώ στην πρώτη περίπτωση το κέρδος της νομισματοκοπής το καρπώνονταν τα κράτη που έκοψαν τα υποτιμημένα νομίσματα και οι ιδιώτες που τα εισήγαγαν, στη δεύτερη περίπτωση το κέρδος αυτό θα έμενε στο ελληνικό δημόσιο.

χνά αποτυπώνεται στα λογοτεχνικά κείμενα της εποχής. Λόγω του αυξανόμενου εκχρηματισμού της οικονομίας η ανάγκη νέων μέσων κυκλοφορίας και πληρωμής ήταν μεγαλύτερη απ' ό,τι στο παρελθόν. Η ανάγκη αυτή δεν συμβάδιζε με μια αντίστοιχη ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος που θα προσέφερε επαρκείς ποσότητες τέτοιων μέσων πληρωμής. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ιδρύθηκε στα 1842 για να ανταποκριθεί σε αυτή την αυξανόμενη «διαφοροποίηση» της οικονομίας προσφέροντας ένα πιο εύχρηστο μέσο κυκλοφορίας. Ωστόσο, μόνο εν μέρει ανταποκρίθηκε σε αυτές τις ανάγκες, όπως μαρτυρεί και η σχετικά αργή ανάπτυξη του δικτύου της, ιδιαίτερα στις δεκαετίες του 1840-50⁶⁸. Όπως φαίνεται από το μέγεθος της κυκλοφορίας των ξένων αργυρών νομισμάτων και τα στοιχεία που υπάρχουν για τη διάχυσή τους στο χώρο, οι ανάγκες εκχρηματισμού της οικονομίας ήταν τέτοιες που ευνοούσαν την κυκλοφορία περισσότερων πιστωτικών μέσων από αυτά που μπορούσε να προσφέρει η Τράπεζα. Συνεπώς εάν θεωρήσουμε ότι ο θησαυρισμός μεταλλικών νομισμάτων ευνοήθηκε από την αδυναμία του επίσημου τραπεζικού συστήματος να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μιας γρήγορα εκχρηματιζόμενης οικονομίας, τότε οι μαζικές εισροές του ξένου αργύρου την περίοδο 1840-70 δεν οφείλονταν μόνο στην πλημμελή λειτουργία του ελληνικού νομισματικού συστήματος, αλλά αποτελούσαν και «ένα φαινόμενο ισορροπίας», μια αναγκαστική προσαρμογή της αγοράς για την ικανοποιητική κάλυψη της «αυξανόμενης ζήτησης χρήματος»⁶⁹.

Στο σημείο αυτό βρίσκει τη θέση του ένα άλλο ερώτημα, η απουσία δηλαδή του ελληνικού χαρτονομίσματος από τα λογοτεχνικά κείμενα της εποχής⁷⁰. Παρόλο που η διαπίστωση αυτή θα ήταν θεμιτή μόνο μετά από μια εξαντλητική ανάγνωση των λογοτεχνικών πηγών, ωστόσο θεωρώ ότι, αν εξαιρέ-

68. Μόνο στη δεκαετία του 1870 και κάτω από την πίεση που δημιουργούσε ο ανταγωνισμός νέων πιστωτικών ιδρυμάτων, η τράπεζα αναλαμβάνει τη δαπάνη σύστασης νέων υποκαταστημάτων σε περιοχές, όπου δεν εξασφάλιζαν τη βεβαιότητα ενός μεγάλου και ασφαλούς κύκλου εργασιών. Σταύρος Θωμαδάκης, *Πίστη και εκχρηματισμός της οικονομίας. Προεξοφλητικός δανεισμός και Εθνική Τράπεζα (1860-1900)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1981, σ. 125-127.

69. Στο σημείο αυτό ακολουθώ τον Marc Flandreau («Coin Memoires: ...», ό.π., σ. 303-307), που απέδωσε την τάση των γάλλων αγροτών για θησαυρισμό στον «εκχρηματισμό της επαρχίας, όπου οι τράπεζες αποτύγχαναν να προσφέρουν εναλλακτικά μέσα πληρωμών».

70. Ακόμη σπανιότερες είναι οι αναφορές σε κερματικά χαρτονομίσματα, δηλαδή σε χαρτονομίσματα της μιας, δύο και 1/2 δραχμής. Η μοναδική που έχω υπόψη μου βρίσκεται στον *Ήγιο* του Αλιβέρι (1911) του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου. Ο ήρωας του διηγήματος εισέπραττε «μονόδραχμα και δίδραχμα» από τους πελάτες του, τα οποία «...αφού τα κοίταζε πρώτα καλά, αφού έσιαζε τα σκισμένα κι έτριζε ανάμεσα στα δάχτυλά του τα καινούρια, τα κολλαρισμένα ακόμα, τα δίπλωνε ύστερα προσεχτικά και τα έβαζε στην τσέπη». Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Τα διηγήματα*, Συνέχεια, Αθήνα 1989, σ. 268.

σουμε περιπτώσεις όπου η εμφάνιση χαρτονομισμάτων θα φαινόταν εξόφθαλμος αναχρονισμός, τα κείμενα που εξετάσαμε αποπνέουν μια γενική δυσπιστία προς τους χάρτινους εκπρόσωπους της αξίας. Η δυσπιστία, ειδικότερα, με την οποία αντιμετωπίστηκε το τραπεζογραμμάτιο της Εθνικής δεν σχετίζεται μόνο με τα συμφέροντα με τα οποία συγκρούστηκε η ΕΤΕ για να εδραιωθεί στον ελληνικό χώρο⁷¹, αλλά και με τις προκαταλήψεις για την αξιοπιστία οποιουδήποτε χάρτινου συμβόλου της αξίας⁷². Η υπόληψη που έχαιρε η Εθνική στους διεθνείς τραπεζικούς κύκλους, αλλά και στους ελληνικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας —προϊόν συνετής διαχείρισης και προνομιακών συνδέσεων με το πολιτικό, επιχειρηματικό και εκδοτικό («κατεστημένο») της εποχής— δεν κατάφερε να ανατρέψει αυτό το αρνητικό για το χαρτονομισμά της κλίμα⁷³. Οι προκαταλήψεις αυτές διογκώθηκαν από τις πιστωτικές εκδόσεις στα χρόνια της Επανάστασης και του Ιωάννη Καποδίστρια, τις εμπειρίες άλλων κρατών από τη διαχείριση πιστωτικών κανόνων⁷⁴, την αδυναμία της Εθνικής στις

71. Πέτρος Πιζάνιας, «Δανειστικές σχέσεις και οικονομική κυριαρχία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Η ίδρυση της Ε.Τ.Ε., 1841-1847», *Ο Πολίτης*, 64-65 (1983), 47-58.

72. Στο «Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα» (1874) του Άγγελου Βλάχου, που αναφέρεται στον κερδοσκοπικό πυρετό που κυρίευσε την Αθήνα με αφορμή την έκδοση των Λαυρεωτικών μετοχών, διαμείβεται ο εξής διάλογος μεταξύ του Δημήτρη, κατόχου μιας πολυπύθνητης Λαυρεωτικής μετοχής, ενός υποστηρικτή του Συγγρού («ο ψηλός») και ενός απαισιόδοξου («αντιπολιτευόμενου»):

(αντιπολιτευόμενος): «—...Ξέρω μόνο να βλέπω ξάστερα, και να μη γεμίζω την κοιλιά μου με αέρα κοπανιστό».

(Δημήτρης): «— Αέρας είν' αυτό βρε κύκο!»

(αντιπολιτευόμενος): «— Δεν είναι αέρας, πουλάκι μου, μα είναι χαρτί, που είναι το ίδιο! Μέταλλο έχει; Αυτό είναι κόζι, τ' άλλα είναι μπόσικα!»

(ψηλός): «— Έβγα στην ωραία Ελλάδα, σαν θέλεις, να ιδής πόσο μέταλλο παίρνεις μ' ένα τέτοιο χαρτί... Και ο Γεώργιος Σταύρος χαρτί είναι, μα κάνει μέταλλο, άδειο κεφάλι!»

(αντιπολιτευόμενος): «— Κολιός και κολιός!... 'Ισα το χαρτί του κυρ Γεώργη και το χαρτί του Τσιγκρού, κυρ φιλόσοφε;»

(Δημήτρης): «— Μάλιστα, ίσα και καλύτερα, αν θέλεις να ξέρης! Τούτο ματάκια μου... έχει τόκο, έχει μέρισμα, καθώς λένε τώρα στο μεγάλο κόσμο...» (σ. 145-146).

Ακόμη και σ' αυτήν τη θετική, για το τραπεζογραμμάτιο της Εθνικής, αναφορά, η υπόληψή του έγκειται ακριβώς στη δυνατότητα εξαργύρωσής του με «μέταλλο». Άγγελος Βλάχος, *ό.π.*, σ. 129-176.

73. Ενδεικτική της δυσπιστίας, με την οποία αντιμετωπίζεται το χρήμα της αναγκαστικής, είναι και το γεγονός ότι ο Τζιριτόκωστας, ο πανούργος ζητιάνος του Καρκαβίτσα, μετατρέπει τα χαρτονομίσματα που εισπράττει από τις περιοδίες του σε χρυσές λίρες, τις οποίες φυλάσσει ευλαβικά στο κούφιο μπαστούνι του. Οι πολύτιμες αποταμιεύσεις του ζητιάνου, δεν μπορούν να λάβουν το ασημένιο περίβλημα του τραπεζικού γραμματίου, αλλά το άφθαρτο και στέρεο σχήμα του χρυσού νομίσματος. Ανδρέας Καρκαβίτσας, *Ο Ζητιάνος*, *ό.π.*, σ. 72.

74. Αναφέρομαι κυρίως στη γαλλική εμπειρία με την τράπεζα Law και τα assignat,

δεκαετίες του 1850-70 να εξαργυρώσει το τραπεζικό της γραμμάτιο σε «καλά» αργυρά νομίσματα (δραχμές, φράγκα) και, τέλος, την υποτίμηση του χαρτονομίσματός της μετά την επιβολή της τρίτης αναγκαστικής κυκλοφορίας (1877-1884). Η αποτυχημένη άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας στα 1885 έπαιξε στο σημείο αυτό αποφασιστικό ρόλο. Πραγματικά, το ελληνικό χαρτονόμισμα θα αντίκριζε από θέση ισχύος τα μεταλλικά σύμβολα της αξίας μόνο υπό συνθήκες ελεύθερης εξαργύρωσης, μόνο δηλαδή εάν ο κάτοχός τους θα μπορούσε οποιαδήποτε στιγμή να απαιτήσει έναντι αυτών χρυσό από το αποταμίσμα της Εθνικής. Η ανατίμηση της χάρτινης δραχμής έναντι των ευρωπαϊκών νομισμάτων στις αρχές του 20ού αιώνα δημιούργησε οπωσδήποτε καινούργια δεδομένα. Ωστόσο τα κρίσιμα πολεμικά γεγονότα των επόμενων δεκαετιών και η διεθνής οικονομική ύφεση θα ανατρέψουν τις εύθραυστες ισορροπίες στις οποίες το ελληνικό χαρτονόμισμα στήριζε την «κοινωνική του καταξίωση».

και στις αντίστοιχες αμερικανικές με τις αποικιακές εκδόσεις, τα χαρτονομίσματα του πολέμου της ανεξαρτησίας και τα greenbacks του Εμφυλίου. Για την τράπεζα Law παραμένει χρήσιμη η αφήγηση του A. Smith, *Lectures on Jurisprudence* [1776], Ινδιανάπολη 1982, σ. 515-521. Για τα assignat βλ. Andrew Dickson White, «Fiat Money Inflation in France», στο Forrest H. Capie (επιμ.), *Major Inflations in History*, Άλντερστον-Μπρούκφιλντ 1991, σ. 23-124. Για την έκδοση χαρτονομίσματος στις αμερικανικές αποικίες τον 18ο αιώνα βλ. R. W. Weiss, «The Issue of Paper Money in the American Colonies», *J.E.H.*, τ. 30 (Δεκ. 1970), 770-784 και T. Thayer, «The Land-bank System in the American Colonies», *J.E.H.*, τ. 12 (άνοιξη 1953), αρ. 2, 145-159. Τέλος, C. W. Calomiris, «Institutional Failure, Monetary Scarcity, and the Depreciation of Continental», *J.E.H.*, τ. 48 (Μάρτιος 1988), αρ. 1, 47-69.